

ZAČETEK HALŠTATSKEGA OBDOBJA V SLOVENIJI

STANE GABROVEC

Narodni muzej, Ljubljana

Halštatska kultura v Sloveniji je bistveno soustvarjala pojem celotne halštatske kulture in je danes njegov integralni del. V jugovzhodnem alpskem in predalpskem prostoru — to je danes v pretežni meri raziskovalni prostor slovenske arheologije — je namreč središče važne halštatske province, ki je po prostoru dobila tudi svoje ime. Predvsem z njenimi problemi se bo bavil naš simpozij v Novem mestu in zato je prav, da na začetku kratko označimo glavne postaje njenega razvoja, ne da bi s tem hoteli ponavljati ali dopolnjevati zgodovino raziskovanj.

Leta 1900 je sam P. Reinecke na slovenskem gradivu, na grobu iz Podzemlja,¹ želel utemeljiti začetek halštatskega obdobja. Označil ga je s širokim tipnim horizontom, ki je obsegal časovno heterogene elemente od polnoročajnih mečev s čašastim zaključkom ročaja do mečev antenskega in mörigenškega tipa. Tu mu arheološka veda ni mogla slediti. Njegova stopnja Ha A se ni uveljavila kot začetek halštatskega obdobja, ampak kot starejši del kulture žarnih grobišč, potem ko so njeno vsebino v tridesetih letih temeljito preoblikovali. Za novo, moderno definicijo kulture žarnih grobišč ima posebne zasluge Merhart in njegova šola. Z njim se je kultura žarnih grobišč uveljavila kot posebno obdobje, nasproti kateremu je bilo potrebno halštatsko obdobje na novo omejiti. Za srednjeevropski prostor je to storil F. Holste.² V nenadnem pojavu konjske opreme konec 8. stol. v Panoniji, v tako imenovani trako-kimerijski konjski opremi, je videl konec žarnogrobišnega in začetek halštatskega obdobja. Pojav trako-kimerijske konjske opreme je seveda zgodovinsko pogojen. Tako je začetek halštatskega obdobja (Ha C) »za celotno Podonavje veljavna, historično pogojena meja«. S to mejo sovpada v Srednji Evropi običajno tudi uveljavitev železa, tako na tem prostoru običajno tudi enačimo začetek halštatskega obdobja in začetek železne dobe.

Nova definicija začetka halštatskega obdobja je bila splošno sprejeta, z njo sovpada tudi začetek samega najdišča Hallstatt, ki je dalo kulturi ime. Z njo sta bila v srednji Evropi razmejena tudi halštatsko in žarnogrobiščno obdobje kot časovna pojma. Merhartovi učenci so velikopotezno na novo označili tako čas kulture žarnih grobišč (H. Müller-Karpe)³ kot halštatsko obdobje

¹ MAG 30 (1900) 44 ss.

² WPZ 27 (1940) 7 ss., posebej str. 30.

³ Beiträge zur Chronologie der Ur-

nenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen (Röm-Germ. Forsch. 22, 1959).

V nadaljnjem citiram Chronologie.

(G. Kossack).⁴ Tako je Reineckerjeva kronološka shema dobila novo, sodobno opredelitev. Tako Müller-Karpejevo kot Kossackovo delo pa je bilo tudi dragocena spodbuda za nadaljnje delo, ki je na eni strani poglobljalo in preciziralo kronološka gledanja, na drugi pa tudi kulturno-historična vprašanja.

S tem smo pri drugem važnem vprašanju. Halštatsko obdobje ni samo časovni, ampak tudi kulturnoslovni pojem. Oba pojma sta ozko povezana, saj v arheologiji prav kulturne spremembe označujejo tudi čas. Zato govorimo o »halštatu« ali »slovenskem halštatu« in mislimo pri tem tako na halštatsko obdobje kot na halštatsko kulturo. Slednje pa je potrebno omejiti ne samo časovno, ampak tudi geografsko. Ta razmejitev je lahko še težja kot časovna. Ne poznamo namreč nedvomnih znakov, po katerih bi morali neko kulturo še uvrstiti v halštatsko, oz. jo že izločiti. Tudi kulturno vsebinski pojem halštatskega obdobja je nastajal in je vezan na zgodovino raziskovanj. Najprej na samo najdišče Hallstatt in njemu sorodne pojave, pozneje se je zaradi močne vloge nemške arheološke šole bogatil predvsem z vsebino zahodnoalpskega in južnonemškega prostora. Geografsko so prostor halštatske kulture različno opisovali in omejevali, v glavnem na alpski prostor Srednje Evrope. Tako že Hoernes,⁵ ki je halštatsko kulturo že tudi razdelil, in sicer na 1. jugovzhodno skupino, ki obsega danes slovenski prostor, 2. na srednjo skupino (vzhodno-alpski prostor Zgornje- in Nižjeavstrijskega, Zahodna Madžarska), 3. severovzhodno skupino, ki obsega pokrajine Oberpfalz, severno Češko in Moravsko, Šlezijo, Poljsko in 4. zahodnoalpsko skupino z jugozahodno Nemčijo, severno Švico in vzhodno Francijo. Z jugovzhodno skupino je ozko povezal v širšo jugovzhodno-alpsko oziroma jadransko zono še estensko provinco in vzhodno-italsko s Picenom in Apulijo na zahodni jadranski obali, na vzhodni pa balkanske province od jugovzhodne Bosne do hrvaške obale. S tem je že Hoernes odlično združil prostor, ki je dejansko najbolj živo in usodno med seboj povezan. Merhartova⁶ in Kossackova⁷ razdelitev sta si podobni, vendar formulirani bolj s srednjeevropskega vidika. Kossack je omejil halštatski prostor s Saóno na zahodu in donavsko vertikalo na vzhodu, na severu pa z evropskim Sredogorjem, prostor južno od Alp ni več podredil halštatskemu prostoru v ožjem smislu. W. Angeli⁸ mu je z dobrimi argumenti prištel še severno Italijo. Vendar je danes splošno v veljavi Kossackova definicija halštatske kulture v vzhodno in zahodno skupino. Središče vzhodne je jugovzhodni halštatski krog s središčem v današnji Sloveniji. Vključitev slovenske halštatske kulture v splošni pojem halštatske kulture je torej na eni strani pogojena po zgodovini raziskav, utemeljena pa je tudi v naši geografski legi. Taka vključitev pa seveda ničesar ne pove o nastanku slovenske halštatske kulture niti o virih, iz katerih je črpala svojo vsebino. Za to so odločilni drugi prostori.

Vzroke za različnost vzhodnega in zahodnega halštatskega kroga so videli že zgodaj v različnih poteh, s katerimi sta bila oba kroga povezana z mediteransko kulturo in v različni sprejemljivosti do nje. Zahodni krog jo je spre-

⁴ *Südbayern während der Hallstattzeit* (Röm-Germ. Forsch. 24, 1959). V nadaljnjem citiram *Südbayern*.

⁵ *Die Hallstattperiode*, *Archiv f. Anthrop.* N. F. 3 (1905) 278 s.

⁶ *Hallstatt und Italien* (1969) 1 ss.

⁷ G. Kossack, *Südbayern*, 1 ss.

⁸ *Krieger und Salzherren* (1970) 38. Cfr. celotni članek (14 ss), ki daje odličen pregled zgodovine raziskav halštatske kulture.

jemal preko Masalijske in zahodne italjske obale, vzhodni preko Jadrana, pri čemer sta važni dve poti, ena preko morja (Picenum — severnokrška in istrska obala — jugovzhodne Alpe), druga suhozemski iz estenskega prostora mimo »caput Adriæ«.

Drug veliki koncept, s katerim je želel razložiti oba halštatska kroga, njegove skupne in različne poteze, je postavil Merhart.⁹ Po njem je skupni vir, iz katerega je črpala tako zahodnohalštatska kot vzhodnohalštatska kultura na eni strani in na drugi tudi Italija, kultura žarnih grobišč s svojim izhodiščem »nekje med Karpati in severnim Balkanom«. Tudi v tem primeru je Slovenija prehodno, posredniško ozemlje, tudi v tem primeru se mora zahvaliti za svojo pomembno vlogo sosedstvu, ki pa je to pot na vzhodu. Le da je v tem primeru slovenska halštatska kultura bolj dedič in nadaljevalec kulturnega razvoja kot goli sprejemnik. Tudi iz tega vidika smo upravičeni, da ponovno zastavimo vprašanje začetka halštatske kulture v Sloveniji, njenih časovnih in kulturno vsebinskih problemov.

V zgodovini raziskav slovenskega halštatskega obdobja vse do Merharta kulture žarnih grobišč niso ločevali od halštatske kulture. To je bilo razumljivo ne samo zaradi šibkega poznanja žarnih grobišč samih, ampak tudi zaradi skoraj popolnega nepoznanja bronastodobne naselitve, zaradi katerega žarnih grobišč nismo mogli navezovati nanjo, kot jih običajno v Srednji Evropi, pač pa mnogo naravnije na zelo bogata halštatska grobišča. To še posebej v zahodni in osrednji Sloveniji, kjer se žarna grobišča strnjeno nadaljujejo v halštatsko obdobje brez vsake premaknitve v prostoru. S podravskimi grobišči je sicer drugače, to se pravi, da ne poznajo kontinuitete v halštatsko obdobje, vendar so bila prav tako vključena v halštatsko stopnjo, tako pri Hoernesu leta 1905¹⁰ kot pri Schmidu 1925 in 1933.¹¹ Hoernes je z njimi začel svojo srednjo halštatsko skupino, v katero je vključil nekropole tipa Ruše, Hadersdorf, Stillfried; W. Schmid svojo najstarejšo noriško stopnjo Hallstatt I. Vključitev podravske in pozneje tudi posavske žarne grobišče v kulturo žarnih grobišč, in sicer kot posebno dobovsko-ruško skupino, ni bila težavna, saj so tipična in dobro omejena, z začetkom halštatskega obdobja tudi prenehajo. Drugače pa je v zahodni in osrednji Sloveniji. Mokronog (Slepšek, Ostrožnik), Novo mesto, Vače se strnjeno nadaljujejo v halštatskem obdobju, prav tako po vsem videzu Škocjan (nekropola Brežec), Šmihel, Križna gora, prav tako se je začetek svetolucijske skupine s Tolminom predstavil v starejši čas. Pri tem opazimo predvsem v drugi polovici osmega stoletja, torej še pred začetkom halštatske kulture v srednjeevropskem smislu, močno povečanje poselitve, ki je že popolnoma povezana s halštatskim razvojem. Zato je že Hoernes razdelil starohalštatsko stopnjo svoje jugovzhodne halštatske

⁹ *Hallstatt und Italien* (1969) 5 s. Razprava je bila napisana 1937-38 kot uvod v halštatski zvezek *Handbuch der Urgeschichte Deutschlands*. Med pisanjem je Merhart spoznal, da ne more napisati sinteze halštatske kulture in razložiti njenega nastanka, ne da se prej sooči s problemi kulture žarnih grobišč. Tako so po tem letu začele nastajati

njegove znamenite študije o kulturi žarnih grobišč, do same sinteze halštatske kulture pa ni več prišel, oz. jo je prepustil svojim učencem.

¹⁰ *Archiv f. Anthrop.* N. F. 3 (1905) 278.

¹¹ *Ber. RGK* 15, 1923/24 (1926) 190 ss. *PZ* 24 (1933) 273 ss.

skupine v dve podstopnji.¹² V prvo (fazo a) je postavil Škocjan in najstarejše žgane grobove v Vzhodnih Alpah, v drugo (fazo b) najstarejše grobove iz Šmihela in Mosta na Soči (sv. Lucije). Prvo fazo je postavil okvirno v čas 1000—800, drugo v 800—550. Leta 1915 je vključil v starejšo halštatsko stopnjo ne samo starejše Vače ampak tudi Mokronog.¹³ Razmeroma lahko je izločiti starejše žgane grobove tipa Mokronog in jih uvrstiti v žarnogrobiščno obdobje, teže pa žgane pod gomilami tipa Podzemelj, Beljak, Klein-Klein, Gleinstätten ter njim sorodno gradivo. Müller-Karpe je videl v omenjenih knežjih pokopih z meči grobove zgodovinskih osebnosti, ki so si v nemirnih časih na koncu kulture žarnih grobišč, nemirih, o katerih govori tudi istočasni depojški horizont, pridobile politično moč in veljavo in bile začetnik kulturnega in gospodarskega vzpona, osebnosti, ki so bile, govorjeno v arheološki govorici, začetniki halštatskega obdobja in kulture.¹⁴ Kljub temu je Müller-Karpe v svojem velikem kronološkem delu¹⁵ označil njihov čas s Ha B 3, torej kot konec kulture žarnih grobišč, ne pa kot začetek halštatskega obdobja, kar seveda tudi drži, kolikor nam je omenjena oznaka le časovna formula. F. Starè je omenjeni začetek označil s svojo stopnjo Vače I¹⁶ in ga torej vključil v bodoči razvoj. G. Kossack, ki je prevzel Staretovo formulacijo, je stopnjo Vače I razdelil v žarno grobiščno fazo I a in v že halštatsko (v srednjeevropskem smislu) I b.¹⁷ Sam sem definiral začetek halštatskega obdobja s stopnjo Podzemlja 1 (pač na podlagi reprezentativnega groba z antenskim mečem) in ga izenačil s Ha B 3 v časovnem smislu in s Ha C 1 v kulturnohistoričnem smislu. S tem sta mi bili stopnji Ha B 3 in Ha C 1 kronološko istopomembni, vendar sta dobili različno kulturno historično vsebino. Formulacija je nastala v reakciji na Müller-Karpejevo kronološko delo. Taka formulacija ima svoje šibkosti v dejstvu, da preoblaga s kulturno historično vsebino oznake, ki so danes postale skoraj že zgolj časovni klišeji.

Nove formulacije začetka halštatske kulture v Sloveniji na ta način anticipirajo njen začetek v Sloveniji glede na srednjeevropsko halštatsko kulturo. To anticipiranje pa velja seveda le v razmerju do srednjeevropske halštatske kulture, ne pa več do jadranske zone, za katero smo že rekli, da predstavlja za jugovzhodno halštatsko kulturo posebno živ in aktualni kontaktni prostor. Zahodnobalkanske in jadranske province začno svoj organski razvoj že v devetem stoletju; to velja tako za vzhodno (liburnijska, japonska, istrska provinca) kot za zahodno (Picenum, Bologna, Este) jadransko področje. Gledano s tega vidika je naša anticipacija tudi retardacija. Tako stanje pa s svoje strani vabi, da še enkrat začnemo problematiko začetka novega obdobja, ki ga v naši strokovni tradiciji vežemo na halštatsko kulturo. Pri tem nam že dosedanja analiza tudi narekuje, da domač ritem razvoja ne vežemo na tuje formulacije kot so Ha C in D, ampak na domača najdišča, ki lahko dobro predstavijo razvoj. Med temi je sedaj posebne važnosti Ljubljana,¹⁸ ker nam

¹² O. c., 278 s.

¹³ WPZ 1 (1914) 39 ss in 2 (1915) 113 ss.

¹⁴ *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte* (Festschrift f. Rudolf Egger) 1 (1952) 104 ss (= *Carinthia* I 143 [1953] 171 ss.).

¹⁵ *Chronologie*, 216 s.

¹⁶ *Prazgodovinske Vače* (1954) 118 ss. S poznejšimi dopolnitvami tako AV 8 (1957) 234. AV 13-14 (1962-63) 383 ss.

¹⁷ *Südbayern*, 41 ss.

¹⁸ F. Starè, *Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani* (1954). Odslej citiram

daje dobre možnosti, da lahko na enem najdišču razberemo prehod iz kulture žarnih grobišč v polno halštatsko obdobje, možnosti, ki nam jih dobovskoruška skupina ne daje. Preko Ljubljane sedaj tudi znatno boljše razumemo najstarejši del Mokronoga (Ostrožnik, Slepšek), v katerem je skrita dolenjska kultura žarnih grobišč, pa je zaradi neohranjenih grobnih celot nismo mogli jasno opredeliti. Položaj v osrednji Sloveniji se je z Ljubljano razjasnil. Težji je položaj v zahodni Sloveniji, ker škocjanske nekropole še vedno niso moderno objavljene niti prav dostopne, vendar prinašajo tudi tu novo odkrite nekropole v Tolminu in na Križni gori ter novo predloženo gradivo iz Šmihela več razumevanja.¹⁹

Kronološka analiza Ljubljane, ki jo lahko dobro podpremo s horizontalno-stratigrafsko analizo, nam daje naslednjo podobo. V jugovzhodnem delu grobišča ob dvoriščni stavbi, v kateri je sedaj tudi Inštitut za arheologijo, imamo najstarejši del nekropole (Ljubljana I), ki se širi proti zahodu in severozahodu. Precejšnji presledek med jugovzhodnim in zahodnim delom je nastal zaradi gradenj v srednjem veku, ki so uničile dragocen del nekropole, delno pa še ni bil izkopan. Prav tako je današnja dvoriščna stavba uničila del starejše nekropole. Kljub današnjemu presledku pa ne more biti dvoma, da gre za enotno, strnjeno nekropolo.

Ljubljana I obsega približno grobove, ki jih je objavil F. Starè in vsebujejo žarnogrobiščno gradivo Ha B stopnje. Kot tipične predstavnike naj navedem grobove, ki sem jih prikazal v razpredelnici 1. Moške grobove označujejo igle s čebulasto, kroglasto, čašasto (veliko in malo), kijasto, spiralno uvito, žebličasto glavico. Igle imajo pogosto pošev nažlebljen vrat, žebličaste redno pravokoten presek igle. Povezane so z bronastimi britvami in noži, dvojno-križnimi pasnimi sponami, bronastimi obročki z navito žico, fragmentom srpa, večidel z ročajno keramiko, ki v naslednji stopnji ne bo več nastopala. Ženski tipni horizont označujejo velike fibule očalarke z osmico in harfaste fibule. Z njima se družijo bronaste tordirane ovratnice, včasih tudi gladke in iz cevasto uvite pločevine, bronaste zapestnice segmentnega, včasih tudi še trikotnega preseka, posebno pogost je le v Ljubljani poznan obročast okras s koščenimi jagodami.

V Ljubljani I sta skriti dve fazi — lahko bi jih imenovali Ljubljana Ia in Ib — starejšo predstavlja uničeni del grobišča na vzhodu in grobovi, ki leže neposredno ob tem delu: grobova 2 in 3 (moška grobova) in 1 (ženski grob), ne da bi s tem želeli delitev podrobno izvesti. V tem starejšem delu je močna povezava z Dobovo.²⁰ Igla, nož, britev opravičujejo vzporeditev s

Starè, *Ljubljana*. I. Puš, *Žarnogrobiščno nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani* (Razprave 7/1, 1971). Odslej: Puš, *Ljubljana*. Cfr. tudi Pušev referat na novomeškem simpoziju, kjer poroča o izkopavanjih v letu 1971. Ta še neobjavljena izkopavanja v svoji analizi ne upoštevam. V svojem članku gradivo iz obeh knjig ne citiram več posebej v vsakem primeru. Iz navedbe grobov, iz razpredelnic, pa ga vsakdo lahko najde ali v Staretovi objavi (grobovi 1—64) ali v Puševi (grobovi 71—259). Prav tako

je podloga mojih horizontalno-stratigrafskih analiz Pušev načrt (pril. 7).

¹⁹ Cfr. referate D. Svoljška, U. Urlebove in M. Guština na halštatskem simpoziju v Novem mestu, objavljene v tem zvezku AV. Cfr. še: M. Urleb, *Križna gora pri Ložu*. Arh. kat. in monograf 11 (1974). D. Svoljšak, Tolmin. *Epoque préh. et protohist. en Yougoslavie* (1971) 233 ss. *Inv. Arch.* Y 18 (1974).

²⁰ Cfr. Starè, *Ljubljana*, tab. 4, 6; 5, 5; 6, 3. 5. 9; 7, 2. 3. 8; 9, 6. in isti. Ilirsko grobišče pri Dobovi, *Razprave III*

Ha B 1 stopnjo v smislu Müller-Karpeja.²¹ Večina drugih grobov je že mlajša, vzporeditev z ruško skupino (harfaste fibule, ovratnice iz cevaste pločevine) nakazujejo Ha B 2 čas.

Na robu Staretovega izkopa pa se že pojavi vrsta novih grobov: 39, 40, 22, 38, v skupino sodi gotovo še grob 174. Kot kaže dobro naša razpredelnica 1, je nova skupina še dobro povezana z Ljubljano I, pozna pa že novo gradivo: igle s polkrožno strešasto in stožčasto glavico, žare z visokim koničnim in bolj usločeno cilindričnim vratom. Nova je tudi plavutasta bronasta sekira in železen nož (grob 39). Skupina je maloštevilna, vendar grob 174 dobro nakazuje, da moramo računati, da je bila skupina še dosti močnejša, ni pa ohranjena, delno tudi še ni izkopana. Z iglami, od katerih je polkrožna s strešasto glavico gotovo nekaj starejša, je dobro označen moški horizont, slabše je oprijemljiv ženski (le v spremnem gradivu grobov 40 in 39, moški in ženski grob?), ki je še naslonjen na prejšnjo stopnjo. Stopnja je izrazito prehodna, z grobovoma 39 in 40 bolj navezana na prvo stopnjo, z grobovoma 22 in 38 na drugo. Da smo jo uvrstili že v Ljubljano II a so bolj odločilni kulturno historični argumenti, o katerih bomo govorili pozneje.

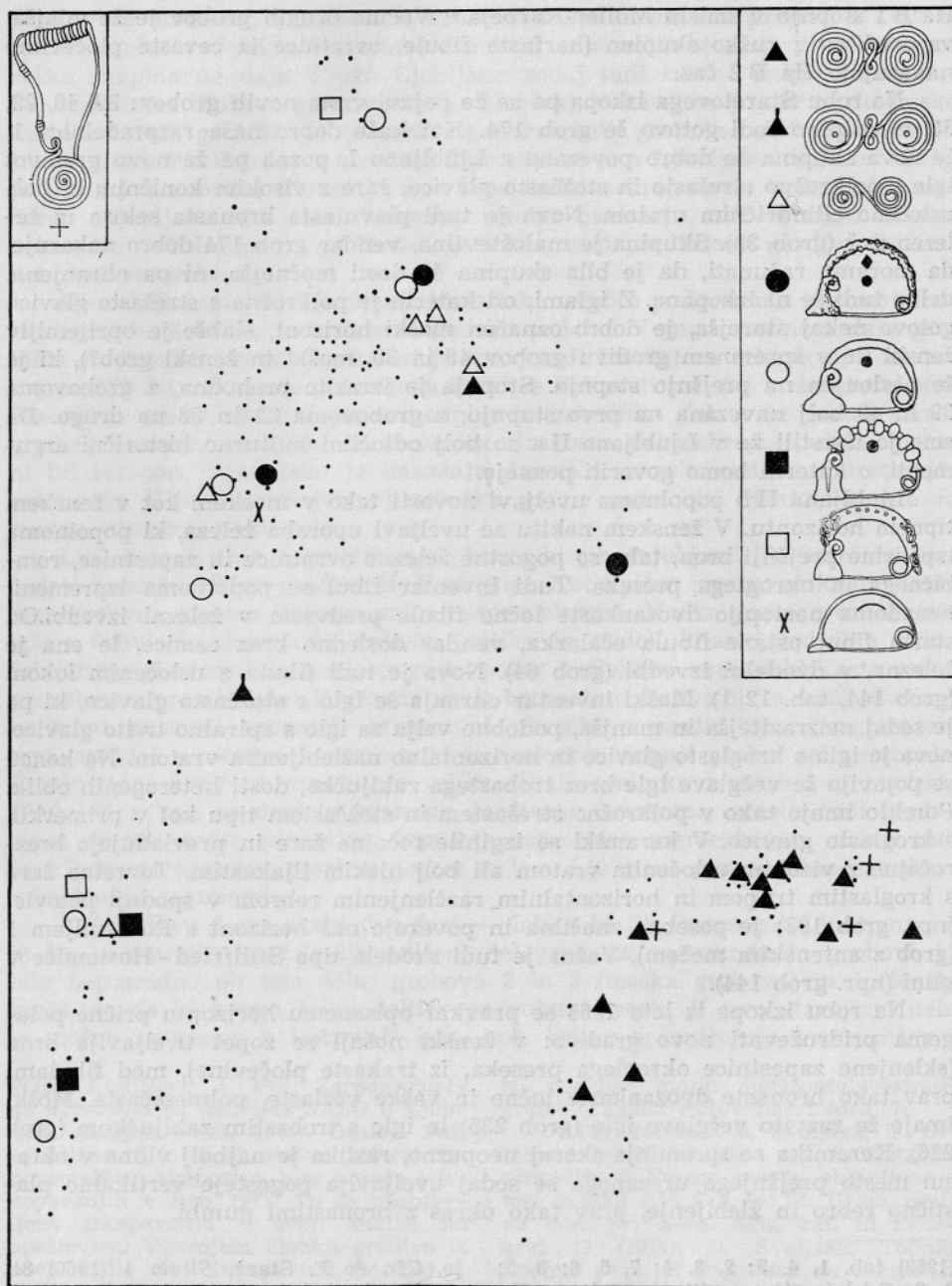
Ljubljana II b popolnoma uveljavi novosti tako v moškem kot v ženskem tipnem horizontu. V ženskem nakitu se uveljavi uporaba železa, ki popolnoma izpodrine prejšnji bron, tako so pogostne železne ovratnice in zapestnice, rombičnega in okroglega preseka. Tudi inventar fibul se popolnoma izpremeni: nenadoma nastopijo dvozankaste ločne fibule predvsem v železni izvedbi. Od starih fibul ostane fibula očalarka, vendar dosledno brez osmice, le ena je železna, v dvodelni izvedbi (grob 64). Nova je tudi fibula z usločnim lokom (grob 144, tab. 12, 1). Moški inventar ohranja še iglo s stožčasto glavico, ki pa je sedaj neizrazitejša in manjša, podobno velja za iglo s spiralno uvito glavico, nova je igla s kroglasto glavico in horizontalno nažlebljenim vratom. Na koncu se pojavijo še večglave igle brez trobastega zaključka, dosti heterogenih oblik. Poreklo imajo tako v polkrožno strešastem in stožčastem tipu kot v primerkih s kroglasto glavico. V keramiki so izginile ročajne žare in prevladujejo brez-ročajne z visokim usločnim vratom ali bolj nizkim lijakastim. Tovrstna žara s kroglastim trupom in horizontalnim razčlenjenim rebrom v spodnji polovici (npr. grob 193) je posebno značilna in povezuje naš horizont s Podzemljem 1 (grob z antenskim mečem). Važna je tudi skodela tipa Stillfried - Hostomice v glini (npr. grob 144).

Na robu izkopa iz leta 1965 se pravkar opisanemu horizontu prične polagoma pridruževati novo gradivo: v ženski nošnji se zopet uveljavlja bron (sklenjene zapestnice okroglega preseka, iz trakaste pločevine), med fibulami prav tako bronaste dvozankaste ločne in vaške vozlaste, polmesečaste. Moški imajo že razvito večglavo iglo (grob 235) in iglo s trobastim zaključkom (grob 226). Keramika se spreminja skoraj neopazno, razlika je najbolj vidna v okrašu: mesto prejšnjega urezanega se sedaj uveljavlja pogostejše vertikalno plastično rebro in žlebljenje, prav tako okras z bronastimi gumbi.

(1953) tab. 1, 4, 5; 2, 3, 4; 7, 5, 6; 8, 5; 9, 3. Odslej citiram: Starè, *Dobova*. Tu primerjam predvsem gradivo, kjer gre za povezave, ki so omejene le na Ljubljano in Dobovo, ne segajo pa v Podrav-

je. Cfr. še F. Starè, *Situla* 1 (1960) 81, sl. 4 s karto razprostranjenosti križnih pasnih spon (ki jih podravske nekropole ne poznajo!) in obročkov s prepletom.

²¹ *Chronologie*, 204 ss.

Sl. 1. Ljubljana, SAZU. Razprostranjenost fibul

Fibelverteilung

Naše kombinacijske skupine in njihove medsebojne povezave oz. izključevanja kaže razpredelnica 1. Posamezne skupine se dajo dobro izločiti tudi po svoji horizontalno-stratigrafski legi, kar kažejo sl. 1—4. Horizontalno-stratigrafsko lego naših skupin Lj. I in II a do III a kaže sl. 5. Omenjene slike so bistveno dopolnilo in ponazorilo naših izvajanj.

Že iz dosedanjega komentarja je razvidno, da je ločitev v stopnjo I in II utemeljena. Kombinacijske skupine se med seboj skoraj popolnoma izključujejo. Stopnja II a je pri tem prehodna, III a pa uvaža že v novo, kar bo za halštatski čas posebej značilno in se bo razvijalo naprej: bronaste dvozankaste ločne fibule, vaške vozlaste, polmesečaste, večglave igle s trobastim zaključkom. Pri tem seveda ni izključeno, da nekatere tipe prav v Ljubljani prvič ugotavljamo in da bi torej bili lahko tudi že rahlo starejši (stopnja II b). Te tekoče prehode moramo imeti stalno pred očmi, vsaka razdelitev je nujno naša umetna konstrukcija. Kot kažejo naše razpredelnice, pa je razdelitev dobro utemeljena tudi v horizontalni stratigrafiji; iz nje je tudi razvidno, da nam je pri nekaterih razmejitvah tudi že pomagala odločati.

Tako razčlenjena Ljubljana ne stoji v slovenskem prostoru osamljeno. Najbližje primerjalno gradivo poznamo iz osrednje Slovenije, to je z Dolenjske in Gorenjske v posebnem tipu grobišč, za katerega sta bili že predlagani imeni: mokronoški²² in dolenjski.²³ Glede na dobro raziskano Ljubljano bi bilo sedaj smotnejše govoriti o ljubljanskem tipu. Poimenovanje je metodološkega značaja in povezuje žarna grobišča osrednje Slovenije v nasprotju z dobovsko-ruško skupino.

Žarnogrobiščni kompleks Dolenjske je že predložil T. Knez,²⁴ dopolnimo ga lahko sedaj z že dolgo poznanim, a še nikoli sistematično objavljenim Mokronogom (Ostrožnik, Slepšek, Sv. Križ oz. sedaj Beli grič). Zaradi primerjave z Ljubljano in njenega dopolnila prinašamo na tem mestu v celoti Ostrožnik (tab. 1—6) in tisti del Slepška, ki še ustreza Ljubljani I in II a-b (tab. 7—10). Ker v Mokronogu niso ohranjene grobne celote, nam sedaj ljubljansko gradivo lahko Mokronog razmeroma dobro časovno uredi.

Najstarejše gradivo iz Mokronoga lahko primerjamo z Lj. I. Pri tem ni izključen njen najstarejši del,²⁵ vendar je pretežni del gradiva že mlajši (Lj. I b). To velja tako za žensko nošnjo (fibule očalarke, ki so pretežno velike, zapestnice C preseka, tordirane ovratnice, obročki s prepleti) kot za moško (britve in nože, dvojnokrižne pasne sponi), čeprav ločitev ni vedno izvedljiva. Mlajši, številnejši del gradiva pa sega v Lj. II. To velja predvsem za inventar igel, ki dobro dopolnjujejo ljubljanskega predvsem v II a stopnji: igle z drobnimi glavicami (tab. 4, 9—13, 15, nekatere so lahko tudi še nekaj starejše), s polkrožno strešastimi (tab. 7, 1—7) in stožčastimi (tab. 7, 8—14); pa tudi

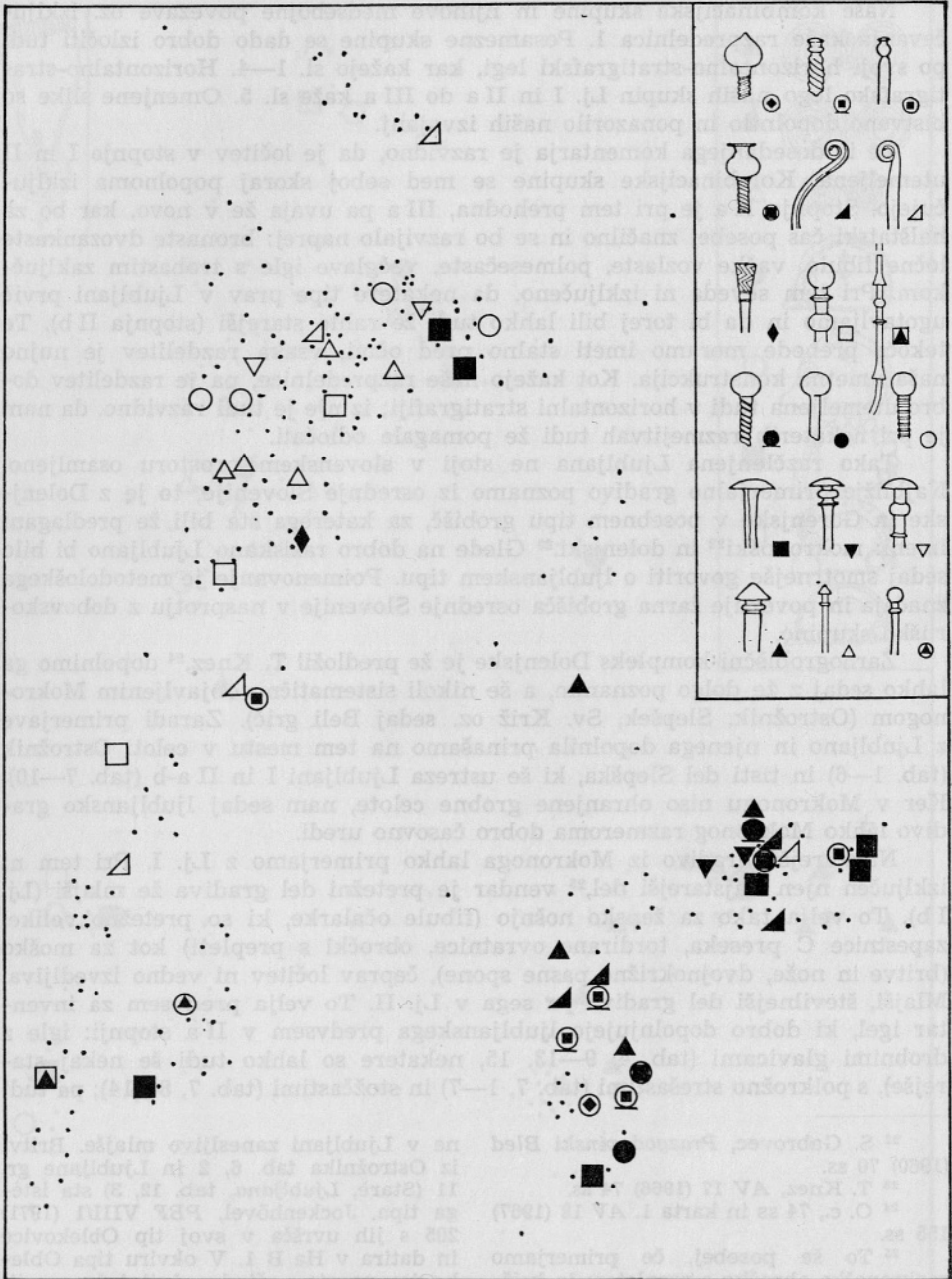
²² S. Gabrovec, *Prazgodovinski Bled* (1960) 70 ss.

²³ T. Knez, AV 17 (1966) 74 ss.

²⁴ O. c., 74 ss in karta 1. AV 18 (1967) 155 ss.

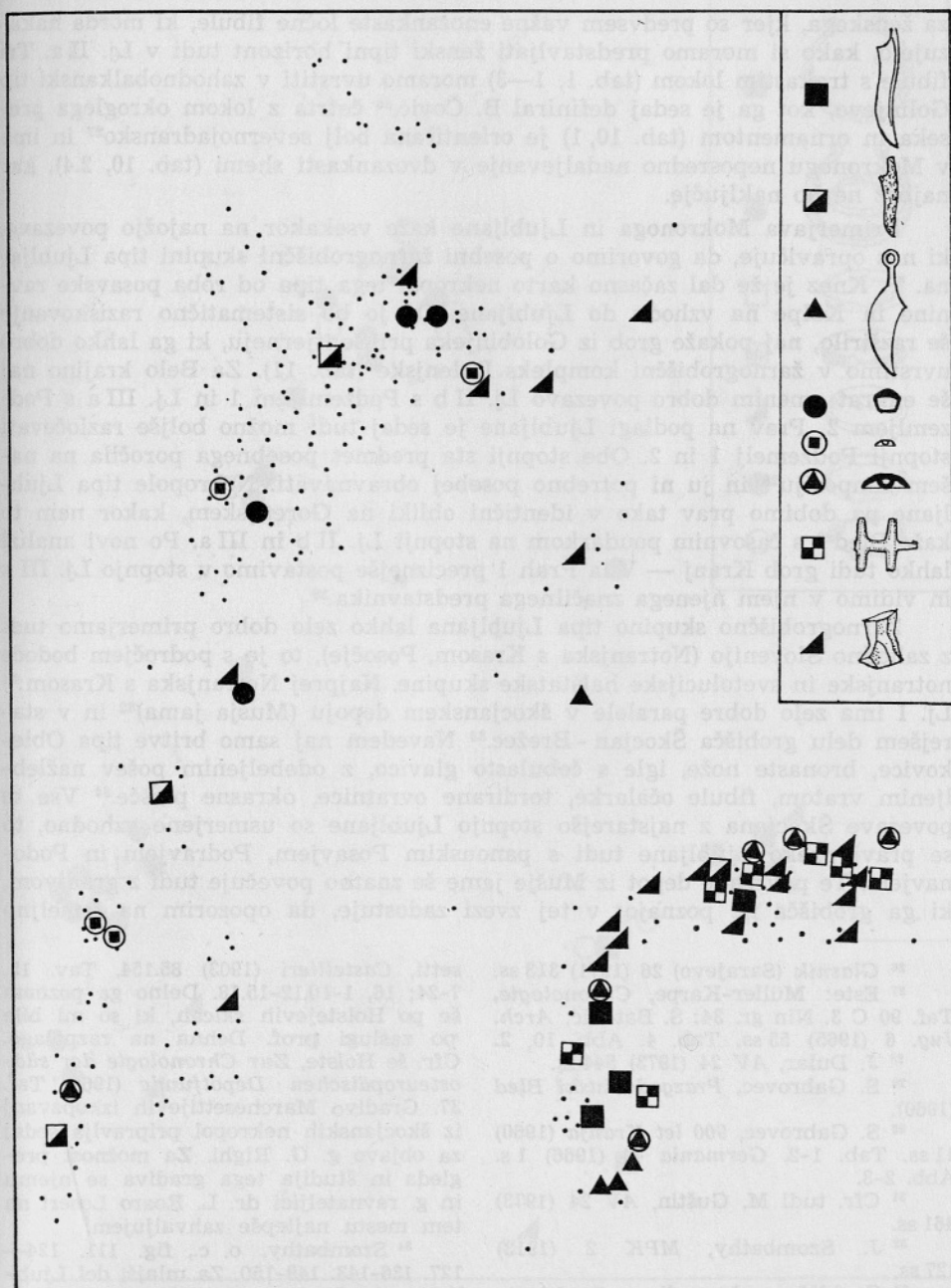
²⁵ To še posebej, če primerjamo mokronoške obročke s prepletom in križne pasne sponi z ustreznim gradivom iz groba 108 v Dobovi. F. Starč, *Situla 1* (1960) 81 ss, vendar so križne pasne spo-

ne v Ljubljani zanesljivo mlajše. Britvi iz Ostrožnika tab. 6, 2 in Ljubljane gr. 11 (Starč, *Ljubljana*, tab. 12, 3) sta istega tipa. Jockenhövel, *PBF VIII/1* (1971) 205 s jih uvršča v svoj tip Oblekovicice in datira v Ha B 1. V okviru tipa Oblekovicice pa sta naši dve britvi že razviti in bi bili lahko že tudi mlajši (Ha B 2). Star je tudi očalasti obesek iz Slepška (tab. 10, 3).

Sl. 2. Ljubljana, SAZU. Razprostranjenost igel

Nadelverteilung

Sl. 3. Ljubljana, SAZU. Razprostranjenost različnih moških pridatkov
Verteilung verschiedener Männerbeigaben

za ženskega, kjer so predvsem važne enozankaste ločne fibule, ki morda nakazujejo, kako si moramo predstavljati ženski tipni horizont tudi v Lj. II a. Tri fibule s trakastim lokom (tab. 1, 1—3) moramo uvrstiti v zahodnobalkanski tip Golinjevo, kot ga je sedaj definirala B. Čović,²⁶ četrta z lokom okroglega preseka in ornamentom (tab. 10, 1) je orientirana bolj severnojadransko²⁷ in ima v Mokronogu neposredno nadaljevanje v dvozankasti shemi (tab. 10, 2.4), kar najbrž ne bo naključje.

Primerjava Mokronoga in Ljubljane kaže vsekakor na najožjo povezavo, ki nas opravičuje, da govorimo o posebni žarnogrobišni skupini tipa Ljubljana. T. Knez je že dal začasno karto nekropol tega tipa od roba posavske ravnine in Kolpe na vzhodu do Ljubljane. Da jo bo sistematično raziskovanje še razširilo, naj pokaže grob iz Golobinjeka pri Šentjerneju, ki ga lahko dobro uvrstimo v žarnogrobišni kompleks Dolenjske (tab. 11). Za Belo krajino naj še enkrat omenim dobro povezavo Lj. II b s Podzemljem 1 in Lj. III a s Podzemljem 2. Prav na podlagi Ljubljane je sedaj tudi možno boljše razločevati stopnji Podzemelj 1 in 2. Obe stopnji sta predmet posebnega poročila na našem simpoziju²⁸ in ju ni potrebno posebej obravnavati. Nekropole tipa Ljubljane pa dobimo prav tako v identični obliki na Gorenjskem, kakor nam to kaže Bled²⁹ s časovnim poudarkom na stopnji Lj. II b in III a. Po novi analizi lahko tudi grob Kranj — Vila Prah 1 preciznejše postavimo v stopnjo Lj. III a in vidimo v njem njenega značilnega predstavnika.³⁰

Žarnogrobišno skupino tipa Ljubljana lahko zelo dobro primerjamo tudi z zahodno Slovenijo (Notranjska s Krasom, Posočje), to je s področjem bodoče notranjske in svetolucijske halštatske skupine. Najprej Notranjska s Krasom:³¹ Lj. I ima zelo dobre paralele v škocjanskem depozu (Mušja jama)³² in v starejšem delu grobišča Škocjan - Brežec.³³ Navedem naj samo britve tipa Oblekovic, bronaste nože, igle s čebulasto glavico, z odebeljenim pošev nazlebljenim vratom, fibule očalarke, tordirane ovratnice, okrasne plošče.³⁴ Vse te povezave Škocjana z najstarejšo stopnjo Ljubljane so usmerjene vzhodno, to se pravi preko Ljubljane tudi s panonskim Posavjem, Podravjem in Podonavjem. Te povezave depot iz Mušje jame še znatno povečuje tudi z gradivom, ki ga grobišča ne poznajo; v tej zvezi zadostuje, da opozorim na temeljno

²⁶ Glasnik (Sarajevo) 26 (1971) 313 ss.

²⁷ Este: Müller-Karpe, *Chronologie*, Taf. 90 C 3. Nin gr. 34: Š. Batović, *Arch. Jug.* 6 (1965) 55 ss. Tab. 4. Abb. 10, 2.

²⁸ J. Dular, *AV* 24 (1973) 544 ss.

²⁹ S. Gabrovec, *Prazgodovinski Bled* (1960).

³⁰ S. Gabrovec, *900 let Kranja* (1960) 11 ss. Tab. 1-2. *Germania* 44 (1966) 1 s. Abb. 2-3.

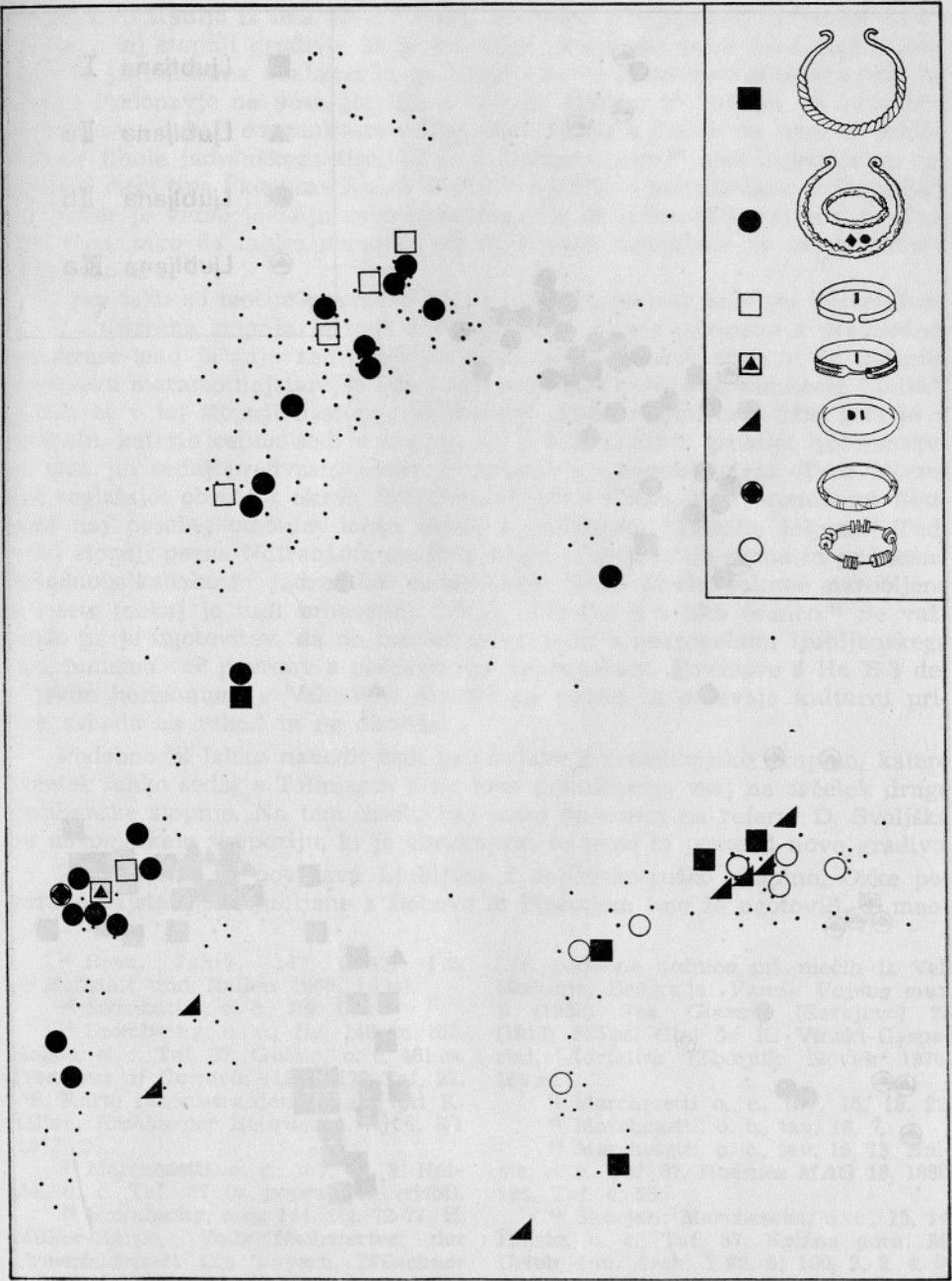
³¹ Cfr. tudi M. Guštin, *AV* 24 (1973) 461 ss.

³² J. Szombathy, *MPK* 2 (1913) 127 ss.

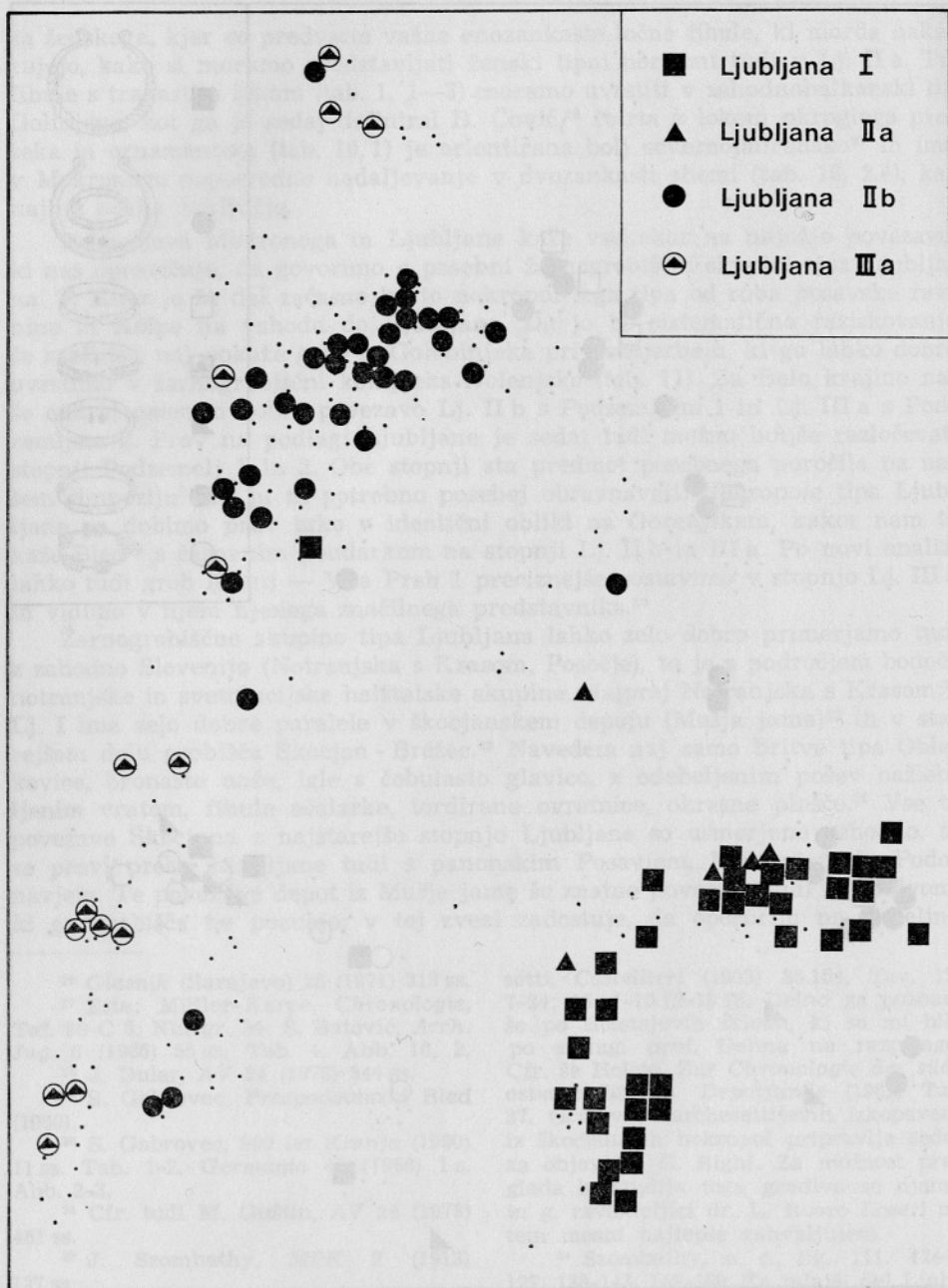
³³ Grobišče pod zaselkom Brežec je odkopal C. Marchesetti in je štel vsaj 322 žganih pokopov. Sistematično ni objavljeno. Nekaj gradiva objavlja Marche-

setti, *Castellieri* (1903) 85.154. Tav. 15, 7-24; 16, 1-10.12-15.18. Delno ga poznam še po Holstejevih skicah, ki so mi bile po zaslugi prof. Dehna na razpolago. Cfr. še Holste, *Zur Chronologie der südosteuropäischen Depotfunde* (1962) Taf. 37. Gradivo Marchesettijevih izkopavanj iz škocjanskih nekropol pripravlja sedaj za objavo g. G. Righi. Za možnost pregleda in študija tega gradiva se njemu in g. ravnateljici dr. L. Roaro Loseri na tem mestu najlepše zahvaljujem.

³⁴ Szombathy, o. c., fig. 111. 124—127. 136-143. 149-150. Za mlajši del Ljubljane cfr. še fig. 145. 147. 151. Marchesetti o. c., 15, 12. 16. 18-20. 22; 16, 1-2. 4-5, za mlajši del tudi fig. 13-14. 17. M. Guštin, o. c., sl. 1.

Sl. 4. Ljubljana, SAZU. Razprostranjenost ženskega okrasa
Verteilung der Frauenbeigaben

Sl. 5. Ljubljana, SAZU. Razprostranjenost grobov po posameznih časovnih stopnjah
Verteilung der Gräber nach Zeitstufen

Merhartovo študijo iz leta 1942.³⁵ Poleg teh vzhodnih povezav pa pozna Škocjan že v tej stopnji gradivo, ki je kulturno usmerjeno proti zahodnemu Balkanu in jadranskima obalama in ga Ljubljana in dobovsko-ruška skupina ter celotno Podonavje ne poznajo: igla s čašasto glavico in izrastki na kroglasto odebeljenem delu,³⁶ enozankaste velike ločne fibule z gumbi na loku, dvodelne kačaste fibule jadranskega tipa, ločne z diskasto nogo,³⁷ meč z jezičastim ročajem,³⁸ meči tipa Škocjan - Kulen Vakuf,³⁹ nožnice s polmesečasto odbojnicjo,⁴⁰ pri čemer je vidno jačanje zahodnobalkanskih in jadranskih vplivov v mlajšem času, tako da lahko nekatere od omenjenih elementov že vzporejamo z Ljubljano II a.

Prav tako so močne povezave Lj. II z ustreznim notranjskim horizontom. Lj. II a ustrezna stopnja je tudi v Škocjanu še močno povezana s predhodno, pri čemer smo jačanje zahodnobalkanskih in jadranskih vplivov že omenili. Imenovati moramo najstarejše igle s stožčasto glavico⁴¹ in enozankaste fibule.⁴² Morda že v tej stopnji nastopijo najstarejši grobovi tudi na Križni gori in v Šmihelu, katerih celina sodi v stopnjo Lj. II b. Z žarnimi grobišči ljubljanskega tipa jih sedaj predvsem povezuje množična uporaba železa. Tudi železni tipi soglašajo: obročast okras, dvozankaste ločne fibule. Med bronzastimi fibulami naj posebej omenim ločno fibulo z usločenim listnatim lokom.⁴³ Tudi v tej stopnji pozna Notranjska gradivo, ki ga Ljubljana ne pozna in je vezano zahodnobalkansko in jadransko: enozankaste ločne fibule, železne narebljene manšete (nekaj je tudi bronzastih), fibule očalarke z veliko osmico.⁴⁴ Še važnejša pa je ugotovitev, da ob močnih povezavah z nekropolami ljubljanskega tipa nimamo več povezav s podravskega nekropolami. Povezave s Ha B 3 de-pojskim horizontom v Vzhodnih Alpah⁴⁵ pa očitno že odsevajo kulturni pritisk zahoda na vzhod in ne obratno.

Podobno bi lahko navedli tudi primerjave s svetolucijsko skupino, katere začetek lahko sedaj s Tolminom prav tako pomaknemo vsaj na začetek druge ljubljanske stopnje. Na tem mestu naj samo opozorim na referat D. Svoljška na novomeškem simpoziju, ki je obravnaval to temo in prinesel novo gradivo.

Zelo poučna je povezava Ljubljane z dobovsko-ruško skupino. Ozke povezave najstarejše Ljubljane z Dobovo in Posavjem smo že ugotovili. V mno-

³⁵ Bonn. Jahrb. 147 (1942) 1 ss (= Hallstatt und Italien 1969, 16 ss).

³⁶ Szombathy, o. c., fig. 146.

³⁷ Szombathy, o. c., fig. 148 in 152. Holste, o. c. Taf. 37. Guštin, o. c. 461 ss. *Treasures of Carniola* (1934) 129 Taf. 27, 159. Karto razprostranjenosti glej pri K. Kilian, *Hamburger Beiträge z. Arch.* 3/1 (1973) 28.

³⁸ Marchesetti, o. c., tav. 15, 8. Holste, o. c. Taf. 37 (v popravljeni risbi).

³⁹ Szombathy, o. c., 144, fig. 72-77. H. Müller-Karpe, *Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern, Münchner Beiträge z. Vor- u. Frühgesch.* 6 (1961) 68 ss.

⁴⁰ Marchesetti, o. c., 15, 7. 9. Primerjalno gradivo prinaša Merhart, o. c. 28 s.

Cfr. podobne nožnice pri mečih iz Vel. Mošunja, Beograda: *Vesnik Vojnog muz.* 5 (1958) 9 ss. *Glasnik* (Sarajevo) 25 (1913) 325 ss. Glej še K. Vinski-Gasparini, *Adriatica* (Zbornik Novak 1970) 166 ss.

⁴¹ Marchesetti o. c., tav. 15, 18, 22.

⁴² Marchesetti, o. c., tav. 16, 7.

⁴³ Marchesetti, o. c., tav. 16, 13. Holste, o. c., Taf. 37. Hoernes *MAG* 18, 1888, 224. Taf. 6, 26.

⁴⁴ Škocjan: Marchesetti, o. c., 15, 14. Holste, o. c., Taf. 37. Križna gora: M. Urleb, *Inv. Arch.* Y 99, 6; 100, 2. 3. 4. 9; 101, 2. 6. idr. Podobno velja za Šmihel.

⁴⁵ Müller-Karpe, *Chronologie*, 132 s., 216 ss.

gih kovinskih tipih lahko povezave z Dobovo razširimo tudi na podravska najdišča, bodisi da gre za lokalne tipe dobovsko-ruške skupine bodisi za širši oblikovni zaklad kulture žarnih grobišč.⁴⁶ S podravskega najdišča je Ljubljana povezana predvsem s kovinskih gradivom Ha B 2 stopnje⁴⁷ v smislu Müller-Karpeja, manj s Ha B 1 stopnjo (kjer je povezava vidno močnejša z Dobovo) in Ha B 3 stopnjo (kjer je povezava zopet močnejša s primorskim področjem). Lokalni keramični oblikovni zaklad podravske nekropole v Ljubljani (niti v Dobovi) ni prisoten. Tu mislim na enoročajne in dvoročajne vrče, pa tudi na tipično ornamentiko podravske nekropole, ki jo Müller-Karpe veže na starejšo podonavsko inkrustirano keramiko.⁴⁸ V ornamentu najdemo povezave le v psevdovrvičasti tehniki, ki pa je v Ljubljani le skromno zastopana, in v horizontalnem razčlenjenem rebro na največji površini žar, oziroma še pogostejše v spodnjem delu trupa. Ta povezava se omejuje predvsem na najmlajši del podravske nekropole in na stopnjo Lj. II b. Povezava v žarah z visokim koničnim vratom, ki se v Ljubljani pojavijo na začetku II stopnje (npr. grob 22, 38, pa tudi že 27, 47, 55) so že bolj široke, saj je ta tip posode v žarnogrobiščnem obdobju bolj splošen. Če smo v kovinskem gradivu ugotovili velike podobnosti Lj. I b in Ha B 2 horizonta podravske nekropole, se položaj pozneje spremeni. Kar je v Ljubljani II novo, v podravske nekropole posavske nekropole ne nastopa več. To velja za iglo s polkrožno strešasto glavico, s stožčasto, za iglo z okroglo glavico in horizontalno profilacijo pod njo, fibulo z listnatim lokom, za očalarko brez osmice in dvodelno očalarko; dvozankaste ločne fibule so različnih variant, v podravske nekropole popolnoma manjka železni horizont, skromni ostanki železa, ki ga tam dobimo, so brez pomena. Te razlike so tako velike, da bi najprej pomislili na kronološko razliko. To bi pomenilo, da podravske nekropole prenehajo že v Ha B 2 in Ljubljana enostavno nadaljuje podravska najdišča, ali pa da podravska najdišča še obsegajo Ha B 3 stopnjo, Ljubljana II, predvsem II b naj bi bila že polno halštatska. Na te pomisleke je potrebno odgovoriti tole: Življenje podravske nekropole v Ha B 3 je zanesljivo dokazal že Müller-Karpe in v tej zvezi navedel poleg keramike predvsem najmlajšo varianto britev brez grbe, najmlajše igle z drobno čašasto glavico in seveda dvozankaste ločne fibule.⁴⁹ Argument dvozankastih ločnih fibul lahko sedaj še poglobimo. Njihova analiza⁵⁰ je pokazala, da dvozankaste fibule v Rušah ne predstavljajo najstarejših variant, da so Ruše sprejele že drugod izoblikovan tip fibule, ki ne more biti starejši, kot so npr. najstarejše dvozankaste fibule v Ljubljani. Na drugi strani pa povezava Ljubljane z zahodom (Bologna, Este, Jadran), kot bomo še pokazali, nedvomno dokazuje, da je stopnja Lj. II a-b še žarnogrobiščna v smislu Ha B 3 stopnje Müller-Karpeja. Če pa je temu tako in o tem skoraj težko dvomimo, potem Ljubljana II a-b znatno razširja Ha B 3 horizont, raz-

⁴⁶ Npr. obročki s prepletom (Starè, *Situla* 1 [1960] 81 ss., sl. 4—9), votle zapestnice iz bronaste pločevine, igle z odebeljenim, nažlebljenim vratom, s spiralno ovito glavico, fibule očalarko, harfaste fibule, tordirane ovratnice i. p. Gradivo glej pri Müller-Karpe, *Chronologie*, 115 ss., Taf. 108 ss. S. Pahič, *Pobrežje* (Arh. kat. in monograf. 6, 1972).

⁴⁷ Omeniti moramo predvsem harfaste in očalaste fibule, votle zapestnice iz bronaste pločevine.

⁴⁸ *Chronologie*, 116 ss.

⁴⁹ *Chronologie*, 132 s., 216 s.

⁵⁰ *Godišnjak* 8 (1970) 5 ss.

širja ga predvsem z železnim tipnim horizontom, ki je v Ljubljani II b vodilen. To je tudi važna ugotovitev naše kombinacijske statistike tipov in horizontalne stratigrafije v Ljubljani. Novosti Lj. II so povezane bolj zahodno, ne več s podravskimi grobišči. Podravska grobišča sicer še žive (za Dobovo to že ni več dokazano), njihovo prebivalstvo pa ni več nosilec razvoja. Novosti nastajajo in prihajajo od drugod. To kaže že istočasni Ha B 3 depojski horizont, ki ima v svojem gradivu novosti, ki so prišle z zahoda (npr. fibule iz depoja Wildon, Treffelsdorf in Schönberg, sekire iz Wildona)⁵¹ v Podravje, ali pa iz vzhoda (predvsem konjska oprema trakokimerijskega tipa). Pa tudi na samem prostoru ruške skupine nastajajo že sedaj višinske naselbine, tako že dolgo znani Klein-Klein s Ha B 3 knežjim horizontom, kot ga je opredelil že Müller-Karpe, in sedaj še Poštela s planimi žganimi grobovi pod njo, ki jih S. Pahič⁵² pravilno uvršča še v čas trajanja žarnih grobišč tipa Ruše. Novosti so pa tudi tu povezane z ljubljansko II b stopnjo v širšem smislu.

Na koncu lahko le še omenimo kronološko pomembne primerjave Ljubljane z izvenslovenskim prostorom. Za starejšo stopnjo Lj. I zadostuje ugotovitev, da jih moramo iskati na vzhodu, v kompleksu panonske kulture žarnih grobišč stopnje Ha B. Drugače je s stopnjo Lj. II a-b. Že v okviru slovenskega prostora smo jih dobili na zahodu; prek zahodnega dela Slovenije jih lahko sedaj podaljšamo še na zahodnobalkansko in jadransko področje. Na liburnijskem področju je očitna povezava z Batovićevo stopnjo III a,⁵³ ki jo potrjuje predvsem igla s polkrožno strešasto glavico (Nin grob 85)⁵⁴ in stožčasto glavico (Nin grob 6, 24 in drugod),⁵⁵ fibule z listnatim lokom.⁵⁶ Ustrezni japonski horizont je za sedaj slabše poznan, je pa gotovo obstajal.⁵⁷ Z omenjenimi iglami in fibulo so dobre povezave tudi s Piconom, kjer kronološki sistem še ni izdelan.⁵⁸ Dobra je povezava z Este II stopnjo po Müller-Karpeju in Freyu (Este II zgodnje).⁵⁹ Med tem ko prinaša Frey predvsem poznejše gradivo, ki ustreza Lj. II b, tiči v Müller-Karpejevi stopnji II tudi gradivo, ki je sočasno z Lj. II a, čeprav ločitev ni vedno izvedljiva, vsaj dokler ne bo predloženo celotno gradivo.⁶⁰ Povezave so dobro razvidne v iglah s stožčasto glavico, s kroglasto in horizontalno profiliranim vratom, v večglavih iglah, v bronasti sekiri z visokimi

⁵¹ Müller-Karpe, *Chronologie* 132. Taf. 144 A 1. 7. 17-19, B 6. 12.

⁵² ČZN N. V. 10, 1974, 4 ss.

⁵³ Š. Batović, *Arch. Jug.* 6 (1965), 62 ss.

⁵⁴ Š. Batović, o. c., Abb. 13, 3.

⁵⁵ Š. Batović, o. c., Abb. 11, 5; 12, 2. 3. Müller-Karpe, *Vollgriffschwerter* (1961) Taf. 57, 8. 9.

⁵⁶ F. Lo Schiavo, *Il gruppo liburnico-japodico*, *Atti d. Accad. Naz. d. Lincei. Memorie. Cl. d. Sc. morali, stor. e fil.* Ser. VIII, vol. 14, fasc. 6 (1970) 441, tav. 19, 9.

⁵⁷ R. Drechsler-Bižić, *Inv. Arch.* Y 79-81. *Vjesnik* (Zagreb) 3. ser. 3 (1968) 29 ss. Tab. 1-4. F. Lo Schiavo o. c., 490 ss. Tab. A.

⁵⁸ V osmo stoletje sodi predvsem starejši del nekropole iz Novilare (sep.

Molaroni). E. Brizio, *La necropoli di Novilare*, *Mon. antichi* 5 (1895) 93 ss. Cfr. predvsem str. 123, fig. 14, 127, fig. 16. Tav. 8, 13.

⁵⁹ Müller-Karpe, *Chronologie*, 95 ss. Taf. 90-100. O.-H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst, Röm.-Germ. Forsch.* 31 (1969) 9 ss. Taf. 1-4. Frey-Fogolari, *Stud. Etr.* 33 (1965) 237 ss.

⁶⁰ Kot starejše grobove bi lahko navedli: *Chronologie*, Taf. 90 (grobova Pe-là 2 in gr. 39 predstavljata še Este I stopnjo po Müller-Karpeju), 91, 93 A, 94 C, 99 B.

⁶¹ Poleg v prejšnji opombi citirane literature cfr. še: Callegari, *Not. Sc.* (1930) 3 ss. Fig. 9, 11 (grob Capodaglio XLIV, po njej naša tab. 12, 4). Takih fibul je v Este še ca. 101.

plavutmi, v glinastih situlah in skodelah tipa Hostomice, v bronastih gumbih.⁶² Če pritegnemo še Mokronog, lahko imenujemo tudi enozankasto ločno fibulo (tab. 10, 1).⁶³

Povezave z Bologno lahko ugotavljamo že na koncu stopnje Lj. I. V tej zvezi je potrebno omeniti obročast okras iz drobne bronaste žice, v katero so ulete drobne koščene jagode. F. Starè ga je interpretiral kot zapestnice in njegovo razlago smo tudi prevzeli, čeprav bi seveda lahko mislili tudi na ostanke ovratnic, kot jih v podobni izvedbi poznamo iz Škocjana, ali pa tudi na fragmente tako izdelanih fibul, ki jih pozna Bologna⁶⁴ že v prvi stopnji. V drugi pa se ta tehnika splošno uveljavi in razvije — ločna obloga je iz večjih koščenih ploščic, lahko so pa tudi jantarjeve, katerim se pridružijo tudi steklene jagode.⁶⁵ Prav tako je z Bologno povezano uvijanje žice okoli žice.⁶⁶ Stilistično so si sorodni (ne identični) tudi obročki s prepletom.⁶⁷ Z Bologno so povezane tudi igle s profilirano glavico,⁶⁸ ki jih je posebno veliko v Ostrožniku in jih komaj smemo vzporejati z iglami z drobno čašasto glavico Ha B 3 stopnje. Igle s profilirano glavico, kamor bi prisodili tudi iglo z groba 3 in 12 v Ljubljani⁶⁹ in njej sorodno družino, v nasprotju z iglami s čašasto glavico še niso obdelane in razmerja niso razjasnjena. Čeprav iz Mokronoga ne poznamo grobnih celot, nam primerjave med Ljubljano in Bologno nakazujejo, da so ostrožniške igle z drobno profilirano glavico (tab. 4, 9—13. 15) nekaj starejše kot igle s polkrožno strešasto glavico iz Slepška (tab. 7, 1—7), ki jih lahko primerjamo z zgodnjo Bologno II.⁷⁰ Še nekoliko poznejše so povezave z iglami s stožčasto glavico npr. Bologna grob 776,⁷¹ ki je najboljša paralela za grob z antenskim mečem iz Podzemlja, torej s Podzemljem 1 in s tem tudi z Lj. II b. V zvezi z grobom 776 iz Bologne pa moramo opozoriti še na šest faler s tega groba — tako jih tolmačijo —, ki morajo imeti tehnične in stilne povezave s skoraj identičnimi ploščami naših skledastih čelad, katerih najstarejši primerki prav tako že segajo v ta čas,⁷² čeprav žive še naprej v polnem halštatskem obdobju.

Povezave z Bologno nam tudi opravičujejo absolutno datacijo, v katero smo uokvirili našo relativno razdelitev (razpredelnica 2). Njeno problematiko na tem mestu seveda ne moremo obširno obravnavati; zadostuje, da opozorimo na zadnje študije, ki so problem obravnavale in na katere smo se naslonili.⁷³

⁶² Npr. F. Starè, *Ljubljana*, tab. 54, 2 in Müller-Karpe, *Chronologie*, Taf. 94 D 7. Ostalih primerjav ne navajam posebej, ker so dobro razvidne iz gradiva publiciranega pri Müller-Karpeju in Freyu.

⁶³ Müller-Karpe, *Chronologie*, Taf. 90, C 3.

⁶⁴ Za Škocjan: Marchesetti, o. c., tav. 16, 5. Bologna: Müller-Karpe, *Chronologie*, Taf. 64 H 4-6, E 2. 5; 66 C 1, D 1; 57, B 8. 9 in še pogosto.

⁶⁵ Müller-Karpe, *Chronologie*, 83, Abb. 57, 8-11.

⁶⁶ Starè, *Ljubljana*, gr. 39, tab. 36, 7 in Müller-Karpe, *Chronologie*, 83. Taf. 66 A 2. 5; 68 P 7-8; 80 A 10.

⁶⁷ Npr. Müller-Karpe, *Chronologie*, Abb. 48, 24.

⁶⁸ Müller-Karpe, Abb. 48, 15-16.

⁶⁹ Starè, *Ljubljana*, tab. 7, 4; 13, 2. Očitno so igle z močno pošev nažlebljenim vratom starejše od kosov, ki imajo vrat le horizontalno graviran (kot primerki v Ostrožniku).

⁷⁰ Cfr. Müller-Karpe, *Chronologie*, Taf. 59 J 1; 65 F 5 idr.

⁷¹ Müller-Karpe, *Chronologie*, Taf. 65 G 10.

⁷² Npr. primerki iz Škocjana: Szombathy, *MPK* 2 (1912) 150 fig. 96—99.

⁷³ Za Srednjo Evropo in dobovsko-ruško skupino na Müller-Karpeja (*Chronologie*), za Sv. Lucijo na svojo skico v

Razpredelnica 2 — Tabelle 2

	Srednja Evropa	Ljubljana	Dobovsko- ruška sk	Dolenjska	Sv. Lucija	Notranjska	Este	Bologna
1000								
	Ha B1	Ia	Ha B1			Ia		
900								
	Ha B2	Ib	Ha B2	Ljubljana Ib		Ib	I	I
800					Tolmin			
		IIa		Ljubljana IIa		a		a
750	Ha B3		Ha B3	Ljubljana IIb Podzemelj 1	Sv. Lucija Ia	II b		II b
700		IIb					IIa	c
	Ha C1	IIIa		Ljubljana IIIa Podzemelj 2	Ib	c	IIb	a
650								III b
	Ha C2	IIIb		Stična 1	Ic	III	IIc	c
600								

Primerjalna kronološka tabela
Vergleichende chronologische Tabelle

Nekatere razlike v absolutni dataciji citiranih avtorjev lahko mirno pustimo ob strani. Naša shematična razdelitev na stoletja ne želi toliko poudariti preciznosti danih številok kot bolj njihovo relativnost, da še nimamo meril, da bi jih precizirali na desetletja. V našem primeru je predvsem problem, kako visoko v osmo stoletje sega naša Ljubljana II. Naša postavitev je upravičena v primerjavo z Bologno v Kilianovi interpretaciji, manj pa z estensko kronologijo v Freyevi, ker nam je zgodnji del stopnje Este II v Müller-Karpejevem smislu še premalo poznan.

V zvezi z absolutno datacijo moramo le še omeniti poskus neposredne absolutne datacije z grškim importom v Ljubljani sami. Kossack je opozoril na fragment bronaste skodele iz groba 31, ki jo stavlja v zadnjo četrtino osme-

Actes VIIIe Congrès (Beograd 1971) 197 s., za Notranjsko na predlog, ki ga je postavil v tej številki AV M. Guštin, za Este na Freya, *Die Entstehung der Situlenkunst*, Röm.-Germ. Forsch. 31 (1969) 9 ss., za Bologno na Müller-Karpeja in Kiliana, *Jb. RGZM* 17 (1970) 63 ss. in *Actes VIIIe Congrès* (Beograd 1971) 219

ss. Za Bologno primerjaj še Frey-Gabrovec, *Actes VIIIe Congrès* (Beograd 1971) 193 s. in Frey, o.c., 27 ss. z naslovnitvijo na italijansko shemo Villanoviano I—IV. Za naš pregled smo izbrali sicer nekoliko bolj shematično, a za to preglednejšo Müller-Karpejevo shemo.

ga stoletja.⁷⁴ Žal je Kossackova trditev, »zanesljiv importirani grški kos« ostala nedokumentirana in stoji za njo le osebno Kossackovo in Miložičevo pričevanje, ki ga v samem gradivu ne moremo preveriti. Po naši horizontalni analizi sodi grob 31 v Lj. I b, vendar že zelo na rob tako da tudi stava v Lj. II ne bi bila popolnoma izključena; seveda bi bila tudi v tem primeru absolutna številka nizka. Kolikor bomo lahko fragment dejansko potrdili kot grški import — danes tega še ne upamo trditi —, bo njegovo pričevanje dragoceno ne samo kronološko ampak tudi kulturno historično, saj bi imeli izredno zgodnji grški import tako visoko na severu. Za sedaj pa je njegovo pričevanje še preveč nezanesljivo⁷⁵ in izolirano, da bi ga smeli upoštevati.

Kronološka analiza grobišča na dvorišču SAZU v Ljubljani nam je pokazala, da pripada Ljubljani ključno mesto za razumevanje 8. stol. pr. n. e. in s tem začetka halštatskega obdobja v Sloveniji. Ljubljana je poleg Škocjana, ki pa je nezadostno poznan, edina nekropola, kjer lahko prehod iz kulture žarnih grobišč v halštatsko obdobje opazujemo na eni nekropoli in ga lahko zaradi dobrih objav horizontalno-stratigrafsko dokumentiramo. Naša analiza nam je prinesla vrsto ugotovitev že za čas kulture žarnih grobišč, ki jih lahko strnemo takole:

Ob že ugotovljeni dobovsko-ruški skupini, ki je glavna žarnogrobiščna kultura na slovenskem prostoru, smo ugotovili še ljubljanski tip žarnogrobiščne kulture v Sloveniji in zelo sorodni zahodnoslovenski tip. Prvi združuje grobišča osrednje Slovenije (Dolenjska: Mokronog, Novo mesto; Gorenjska: Bled), drugega predstavlja predvsem Škocjan (depot in nekropola) in sedaj še Tolmin. V zahodni Sloveniji se že oblikujeta obe regionalni skupini, ki bosta značilni za halštatsko obdobje: notranjska-kraška (predstavnik Škocjan) in svetolucijska (predstavnik Tolmin). Iz naše analize je bilo razvidno, da sta ljubljanski in zahodnoslovenski tip dobro povezana tako med seboj kot tudi z dobovsko-ruško skupino; v najstarejšem obdobju predvsem z Dobovo, Škocjan poleg tega še z Jadranom in Zah. Balkanom. Zaradi tega govorimo le o ljubljanskem in zahodnoslovenskem tipu, ne da bi želeli ob ustaljeni dobovsko-ruški skupini brez podrobnejših raziskav že govoriti o posebnih novih skupinah žarnogrobiščne kulture v Sloveniji.

V osmem stoletju pa se začne podoba spreminjati. Novosti nastajajo predvsem v zahodnoslovenskem in ljubljanskem tipu grobišč, medtem ko dobovsko-ruška skupina (za Dobovo smo dejali, da njeno življenje v osmem stoletju ni izpričano) dosti skromnejše sledi temu razvoju.

Katere so te novosti? Ugotovili smo jih v ženski in moški nošnji, pa tudi v sami strukturi grobnih pridatkov.

V ženski nošnji nastopi skoraj popolni prelom v nošnji »panonskih« fibul izdelanih iz uvite žice: očalark in harfastih fibul. V Ljubljani so značilne za prvo stopnjo, v drugi pa jih ni več. Mesto tega nastopijo ločne, najprej eno-

⁷⁴ *Südbayern*, 56. Starè, *Ljubljana*, tab. 84, 7-8 in Prazgod. kovinske posode iz Slovenije, *Zbornik Fil. fak.* 2 (1955) tab. 1, 8.

⁷⁵ Fragment posode je bil najden v zelo poškodovanem grobu 31. Poleg tega

pa je ležal en fragment očitno iste posode v sipu nad grobom 57 (Starè, *Ljubljana*, 44). Možno bi bilo torej, da fragmenti sploh ne sodijo v inventar groba 31.

zankaste — te so v Ljubljani sicer še skromno zastopane⁷⁶ — ker pač skromno poznamo Lj. II a stopnjo — boljše pa že v Mokronogu (tab. 1, 1-3; 10, 1) in še boljše v zahodnoslovenskem prostoru — Škocjan, Križna gora, Šmihel, zdaj predvsem Tolmin.⁷⁷ Njih večje število na zahodu seveda ni naključno, saj je povezano z obema jadranskima obalama in njunim zaledjem. Isto povezavo kaže tudi fibula z listnatim lokom (cfr. tab. 12). Pozneje nastopijo dvo-zankaste, ki so ustvaritev slovenskega prostora⁷⁸ in zato na tem prostoru tudi najstarejše, prisotne so gotovo že v Lj. II b stopnji. Od starejšega inventarja fibul ostane le še fibula očalarka, ki pa je sedaj brez osmice. Za ozko povezavo Ljubljane in Tolmina oz. prostora svetolucijske skupine je sedaj značilno, da ta tip fibule živi naprej predvsem v svetolucijski skupini in na Gorenjskem, za katero bomo videli, da predstavlja najbolj čisto nadaljevanje žarnogrobiščne Ljubljane.

Med zapestnicami oblikujeta tako ljubljanski kot zahodnoslovenski tip zapestnice iz bronaste pločevine, vsak v svojih variantah (za ljubljanski tip glej predvsem primerke ohranjene v Mokronogu, tab. 10, 5—6. 8—19; Ljubljana grob 178), na koncu se uveljavijo predvsem železne. Prav tako tudi železne ovratnice, ki so podobno kot fibule pogosto rombičnega preseka. Železen obročast okras je že v Lj. II b splošen, preobrat popoln. Železni obročast okras živi naprej še v naslednji stopnji. Podobno kot dvo-zankaste ločne fibule je tudi obročast okras ustvaritev slovenskega prostora.

Moška nožnja uveljavi sedaj igle s polkrožno strešasto glavico in predvsem s stožčasto glavico. Na podlagi Ljubljane smemo upravičeno domnevati, da sega že tudi nastop igel s stožčasto glavico v prvo polovico osmega stol. (Lj. II a). Poznata jih dobro ljubljanski kot zahodnoslovenski tip, ne pa več dobovsko-ruška skupina. Za strukturo moških pridatkov je pomembno, da dobimo sedaj, čeprav redko, v grobovih orožje: v Ljubljani gr. 39 bronasto plavutasto sekiro, še bolj značilna je škocjanska nekropola s številnimi meči; grobovom z meči je potrebno pridružiti že tudi podzemeljski grob z antenskim mečem in šmarješki⁷⁹ s še starejšim tipom antenskega meča. Tudi ta pojav,

⁷⁶ Za sedaj je poznan le en primer-
rek iz groba 270 (Puš, izkopavanje 1971,
neobjavljeno), poleg slučajne najdbe
(Starč, *Ljubljana*, tab. 71, 1). I. Pušu se
najlepše zahvaljujem za vpogled še ne-
objavljenega gradiva pripravljenega za
publikacijo.

⁷⁷ Glej op. 19 in 33. V starejšem de-
lu Tolmina enozankasta ločna fibula
povsem prevladuje. Drago Svoljšak mi
je ljubeznivo dovolil pregled celotnega
gradiva Tolmina, za kar se mu tudi na
tem mestu najlepše zahvaljujem.

⁷⁸ Z analizo Ljubljane je sedaj že
možno precizneje določiti nastanek dvo-
zankaste ločne fibule. Glede na sedaj
dobro ugotovljen horizont enozankaste
ločne fibule v zahodni Sloveniji pa tudi
v žarnih grobiščih ljubljanskega tipa,
moramo videti prednost nastanka dvo-
zankaste ločne fibule z lokom okroglega

oz. rombičnega preseka v Sloveniji, pri
čemur naj ponovno opozorim na poveza-
vo fibule tab. 10, 1 in 10, 2—3 v Mokro-
nogu. Prav tako se po sedanji analizi zdi
verjetnejši izvor vaške vozlaste fibule v
kulturi žarnih grobišč ljubljanskega tipa
kot v Panoniji, čeprav je nastanek vi-
soke pravokotne konkavno usločene no-
ge še nejasen. Za tak tip noge glej se-
daj tudi zelo star primerke fibule s ta-
ko nogo v Tolminu (grob 419, skupaj z
eno-zankasto ločno fibulo). S. Gabrovec,
Godišnjak 8 (1970) 32 ss.

⁷⁹ Gabrovec, AV 15-16 (1964-65) tab.
1. V. Starč, *Prazgodovina Šmarjete* (Arh.
kat. in mon. 10, 1973) tab. 51, 1. Zbrani
skupaj pri Müller-Karpe, *Vollgriff-
schwerter der Urnenfelderzeit aus Ba-
yern, Münchner Beitr. zur Vor- u. Früh-
gesch.* (1961) 59 ss. (Tip Weltenburg in
Tarquinia).

podobno kot tudi sam tip meča, povezujemo z jadranskima obalama in zaladjem. To je tako imenovani starejši knežji tip grobov vezan predvsem na kneze — bojavnike z antenskim mečem, ki ga panonske žarnogrobiščne kulture ne poznajo.⁶⁰

Med novosti našega 8. stol. pa moramo prišteti predvsem sam pojav železa. V kronološki analizi smo ugotovili njegovo splošno uporabo že v Lj. II b, sporadično pa že stopnjo preje. Tudi železo nastopi masovno predvsem v zahodno-slovenskem in ljubljanskem tipu grobišč v nasprotju z dobovsko-ruško skupino. Rezultat kronološke analize govori jasno. S tem pa seveda dobimo tudi namig, da moramo tudi pojav železa razumeti v sklopu ostalih novosti in ga povezati z obema obalama Jadrana in prek njih z mediteranskim prostorom.

Odkod je prišlo poznanje železa v Srednjo Evropo, oz. kar nas v prvi vrsti zanima, v jugovzhodno alpsko halštatsko kulturo, ni nedvomno rešeno vprašanje. Trdno stoji, da pride železo v Evropo po padcu hetitske države, ki je za svojega obstoja skrbno varovala svoj monopol pridobivanja. V Evropi ga pozna najprej Grčija v submikenski periodi, to je v 11. stol. zelo skromno, že dokaj množično pa v protogeometrijski periodi, v 10. stol. Najprej kot dragocenost za okras, nato v normalnih razmerjih, predvsem za orožje in orodje. Kakih 200 let pozneje se podobno razširi v Italiji, to je najprej v okrasu in nato za orožje in orodje, in še čez slabih 100 let v Srednji Evropi.⁶¹ Njegov pojav v Srednji Evropi in Italiji je Merhart stavljal v zvezo z »dorsko« oz. znanimi žarnogrobiščnimi selitvami, ki so uničili mikensko kulturo in suporniral torej drugačna pota uveljavitve železa v Evropi, kot smo jo pravkar zarisali. W. Kimmig jih je sedaj formuliral takole: »Tako moremo tudi v vprašanju izvira železa dati prav Merhartu, ko domneva za srednjeevropsko in italsko železo in, kot lahko dostavimo, tudi za grško, severnobalkanski proizvodni center, ki naj bi bil v obratu vsaj že od 11. stoletja in sicer neizvisno od maloazijskega pridobivanja.«⁶² W. Kimmig prinaša tudi karto razprostranjenosti najstarejšega železa v Srednji Evropi. S slovenskega prostora najdemo na karti predvsem dosežne kose iz Škocjana in Ruš oz. Maribora. Ta karta je seveda nastala iz dosedanje običajne predstave, da je na slovenskem prostoru edino dobovsko-ruška skupina žarnogrobiščna, vse drugo pa je že halštatsko (Ha C) v srednjeevropskem smislu in da je škocjanski depot izključni indikator poti podonavsko-severnobalkanske kulture žarnih grobišč v Italijo, ne pa že tudi vplivov, ki prihajajo iz Jadrana oz. mediteranskega prostora v alpski in srednjeevropski prostor. Naša analiza je zadostno pokazala, da imamo ob dobovsko-ruški skupini še ljubljanski in zahodnoslovenski tip, ki pozna še mnogo bolj kot dobovsko-ruška skupina železo v 8. stol., to je v Ha B 3 obdobju po Müller-Karpeju, delno pa tudi že prej. S tem tudi nekropole

⁶⁰ Za primer naj navedem le grobove 766 iz Bologne, 236 in 302 iz Este in Ancone (Colle Cardeto) — vsi grobovi z antenskim mečem — in ves ustrezen starejši knežji horizont tipa Podzemelj v jugovzhodnih Alpah. Müller-Karpe, *Chronologie*, Taf. 65 G 1—14; 91 A 1—13; 96—98. *Festschrift Egger* 1 (1952) 104 ss

(= *Carinthia* I 143, 1953, 171 ss). Merhart, *Bonn. Jhb.* 147 (1942) 1, s., Abb. 1.

⁶¹ Cfr. Müller-Karpe, *JdI* 77 (1962) 70 s. (z nadaljnjo literaturo). Za diskusijo o prvem pojavu železa v jugovzhodnih Alpah cfr. še: S. Foltiny, *AJA* 65 (1961) 283 ss in *AJA* 68 (1964) 255 ss.

⁶² *Studien aus Alteuropa* 1 (1964) 243 s., Abb. 13.

v zahodni Sloveniji potrjujejo sliko, kot jo kaže škocjanski depo, le da nam je danes komaj mogoče videti v škocjanskem depotu panonsko žarnogrobiščno železo, ki ga Škocjan posreduje Italiji, ampak mnogo bolj jadransko-mediteranske povezave, v katerih mora imeti aktivno vlogo jadransko-mediteranski prostor, to že zaradi dokazanih starejših železnih najdb v Grčiji sami. Pri tem zadosuje, da opozorim na Müller-Karpejevo analizo grobišča v Kerameiku in njegovo obravnavo problema železa v omenjeni študiji.

S tem pa je že tudi dan ključ za razumevanje vseh novosti 8. stol., ki so vezane predvsem na zahodni del Slovenije in Ljubljano. V ozadju je že vpliv grškega prostora, ki v osmem stoletju ustanavlja prve kolonije; na jadranskih obalah in v notranjosti Balkana pa je prav tako že čutili njegov vpliv, morda trgovcev, morda iskalcev rude, ki so sedaj prinesli v slovenski prostor poznanje predelovanja železne rude. V podrobnostih teh kontaktov ne moremo začrtati,⁸³ vsekakor pa je tako tolmačenje smotrnejše in skladnejše z arheološkimi podatki, kot da bi vezali poznanje železa na sunke srednjepodonavske in severnobalkanske kulture žarnih grobišč. S tem se delno vključujemo v nova spoznanja, ki jih že dolgo prinaša Müller-Karpe.⁸⁴ Ta nova spoznanja bi lahko strnili v misel, da lahko ali pa celo moramo vrsto gradiva, katerega izvor smo preje videli v podonavski kulturi žarnih grobišč in smo ga povezovali tudi z ljudstvi, ki so uničila mikensko kulturo, povezati z direktnim mediteranskim razvojem in da je tudi v temnih stoletjih postmikenskega obdobja obstajalo medsebojno razmerje med Grčijo in Podonavjem, kjer je mediteransko področje pogosto ohranilo aktivno vlogo, posebej pa jo zopet pridobi v osmem stoletju, to je v stoletju ustanovitve prvih grških kolonij, ko smemo tudi drugod računati s posrednimi in neposredni grškimi vplivi. S tem seveda žarnogrobiščnih selitev ni potrebno zanikati, čeprav skuša Müller-Karpe zmanjšati njihov pomen; prav je le, da jasno ločimo kulturni fenomen od etničnega. Za številna vprašanja kulture žarnih grobišč, ki bi jih bilo potrebno v tej zvezi na novo zastaviti, na tem mestu ni prostora; predvsem bi bilo potrebno na novo prečistiti probleme, ki jih je na gradivo škocjanskega depota navezal Merhart⁸⁵ in delno tudi Milojčić.⁸⁶ V tej zvezi bi bilo potrebno na novo razčistiti vprašanje Merhartovega pojma »severnobalkanski«, kjer se očitno mešata dva pojava, žarnogrobiščni panonski in balkanski, ki ju danes komaj smemo istovetiti.⁸⁷ Čeprav so razmerja med balkanskim in apeninskim polotokom pogosto zelo nejasna in je pogosto težko videti, kateremu prostoru gre prednost v nastanku kakega pojava, je za nas že važno dejstvo teh povezav, ki prek

⁸³ Za medsebojne povezave italškega, grškega, jadranskega in alpskega prostora primerjaj sedaj predvsem Kilianove študije: *Vjesnik Split* 68 (1966 [1973]) 75 ss. *Hamburger Beiträge z. Arch.* 3/1 (1973) 1 ss. *Germania* 51 (1973) 528 ss. *Jb. RGZM* 17 (1970) 63 ss. *Actes VIIIe Congrès Beograd* (1971) 219 ss.

⁸⁴ Müller-Karpe, *Germania* 40 (1962) 255 ss. *JdI* 77 (1962) 59 ss. *Germania* 41 (1963) 9 ss.

⁸⁵ *Bonn. Jhb.* 147 (1942) 1 ss.

⁸⁶ *Arch. Anz.* 1948/49, 11 ss. V tej

študiji, ki je dobila veliko odmevnost v zgodovinskih študijah, izvaja Milojčić svojo drugo žarnogrobiščno selitev prav iz podobnosti gradiva v škocjanskem depotu in iz grškega gradiva iz časa po propadu mikenske kulture. Ta podobnost ima v mnogih primerih seveda lahko tudi obratne vzroke in drugačen pomen.

⁸⁷ V tej zvezi cfr. *Simpozijum o teritorijalnom i kronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba* (1964). K. Vinski, *Kultura polja sa žarama u sjevnoj Hrvatskoj* (1973).

Jadrana segajo tudi do nas. Na te povezave je v zadnjem času opozoril tudi K. Kilian.⁸⁸

Do sedaj smo poudarili predvsem jadranske, v širšem smislu mediteranske elemente, ki spreminjajo podobo 8. stol. na slovenskih tleh. To je seveda v nasprotju z dosedanjim pojmovanjem, po katerem je začetek halštatskega obdobja sprožil predvsem trakokimerijski sunek. Njegov oblikovni zaklad je znan na koncu kulture žarnih grobišč predvsem na panonskem prostoru,⁸⁹ poznano je tudi že njegovo nadaljevanje v halštatski kulturi.⁹⁰ Pri tem je že danes dobro vidno, da je njegovo nadaljevanje v halštatski kulturi severnega obrobja Alp bolj intenzivno kot južno od Alp, to je v jugovzhodni alpski halštatski kulturi. Na slovenskem prostoru moramo omeniti predvsem depoje,⁹¹ v grobovih pa ga dobimo še v koroški⁹² in štajerski halštatski skupini,⁹³ to je na alpskem obrobju, ki je z Dravo povezano s Panonijo, manj pa v najstarejši stopnji Dolenjske in zahodnoslovenskih halštatskih skupin. Za Dolenjsko je prav značilno, da nastopi trakokimerijski zaklad v svoji standardni obliki šele v stopnji Stična — Novo mesto I, to je v Ha C 2,⁹⁴ medtem ko je pred tem le redek in nastopa, ali le na obrobju (tako Šmarjeta),⁹⁵ ali pa v dokaj atipičnih kosih.⁹⁶ Drugače je zopet v Zahodni Sloveniji, kjer dobimo konjske bronaste žvale predvsem v Škocjanu,⁹⁷ sodeč po Holstejevih skicah v zelo zgodnjem časovnem kontekstu. To nam pa sedaj zastavlja drugo vprašanje: ali je škocjanska konjska oprema sploh prišla iz podonavskega prostora prek slovenskega ozemlja? V tej zvezi moramo samo navesti italško konjsko opremo,⁹⁸ ki gotovo ni samo podonavskega, trakokimerijskega izvora, pa tudi grob XXVII iz Aten — Agora⁹⁹ z železnimi tordiranimi konjskimi žvalami, s križno sekiro, ki že zaradi datacije — grob sodi v protogeometrijski čas — ne more biti trako-

⁸⁸ K. Kilian, *Vjesnik Split* 68 (1966 [1973]) 75 ss. *Hamburger Beiträge zur Archäologie* 3/1 (1973) 1 ss.

⁸⁹ Gradivo je najboljšje in pregledno podano še vedno pri Gallus-Horvath, *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*, Diss. Pann. II, 9 (1939).

⁹⁰ Kossack, *Jhb. RGZM* 1 (1953) 111 ss.

⁹¹ Müller-Karpe, *Chronologie*, Taf. 143 A 13—16, 145 A 2.

⁹² W. Modrijan, *Carinthia I* 147 (1957) 22, Abb. 11.

⁹³ Kossack, *Schild von Steier* 2 (1953) 44 ss.

⁹⁴ Gabrovec, *Situla* 1 (1960) 46 ss.

⁹⁵ Gabrovec, *AV* 13-14 (1963-64) 296 ss, tab. 1, 2—6.

⁹⁶ Npr. Podzemelj, grob z antenskim mečem: Gabrovec, *AV* 15-16 (1964-65) tab. 1, 2. Sem bi morda lahko šteli tudi gumbé iz Ljubljane, npr. Staré, *Ljubljana*, tab. 54, 2, za katere pa, kot smo že omenili, dobimo analogije bolj na zahodu, npr.: Müller-Karpe, *Chronologie*, Taf. 94, 7. Seveda se dobe tudi v trakokimerijskem področju. Tako Balta Verde

(Berciu, Comsa, *Materiale si cercetari arch.* 2 [1956] 325, fig. 55, 6) in Batina (*Katalog arh. zbirke I. Frey* [1964] tab. 10, 4).

⁹⁷ S. Foltiny, *AJA* 65 (1961) pl. 95, 11-12. Holste pozna v svojih skicah 4 primerke, ki se dobe v razmeroma starih grobovih: prvi fragment skupaj z ločno fibulo z gumbi na loku, kot jo poznamo iz liburnijske I stopnje po Batoviću, drugi v grobu 15 skupaj s polnoročajnim mečem (Marchesetti, *Castellieri*, tav. 15, 7), tretji in četrty skupaj z dvema bronastima nožema in tordirano bronasto ovratnico. V zadnjem primeru je potrebno opozoriti tudi na običaj, da imamo v grobu dvoje žval, kar je srednjeitalski običaj, ne podonavsko-alpski. Škocjanski grobovi so vsekakor za sedaj najstarejši grobovi s konjsko opremo pri nas.

⁹⁸ Cfr. F.-W. v. Hase, *Die Tensen der Früheisenzeit in Italien*, *PBF* XVI, 1 (1969).

⁹⁹ Müller-Karpe, *JdI* 77 (1962) 110, Abb. 28.

kimerijskega izvora, Lahko zaključimo: podonavski trakokimerijski element je v jugovzhodnih Alpah sicer prisoten, vendar skromneje kot severno od Alp, predvsem pa se splošno uveljavi šele pozneje, v horizontu Stična — Novo mesto I, to je v poznem sedmem stoletju. Izvor škocjanske konjske opreme, najstarejše v slovenskem prostoru, bi bilo potrebno še raziskati.

Kljub našim poudarkom, da nastopajo novosti osmega stoletja v okrilju jadransko-mediteranske skupnosti, pa ohrani Ljubljana povezave tudi z vzhodom, s panonskim prostorom. To velja ne le za gradivo trakokimetrijskega tipa, o katerem smo govorili, ampak tudi za večdelno fibulo očalarko, kot jo poznamo iz groba 64 v Ljubljani.¹⁰⁰ Tak tip dobimo le v vzhodnem Podonavju, ne pa na zahodu.¹⁰¹ V to vrsto sodi tudi dvozankasta ločna fibula vaške sheme (železno jedro in bronzast plašč),¹⁰² ki jo dobimo prav tako v Ljubljani in v Panoniji, ne pa več v slovenskih zahodnih skupinah. Prav isto velja za železne vozlaste fibule, ki kažejo na enake povezave.¹⁰³ Oba tipa pa hkrati kažeta, kako težka je včasih odločitev, kateremu prostoru moramo dati prednost pri nastanku določene oblike. Ali je nastala dvozankasta vozlasta ločna fibula vaške sheme oz. vozlasta železna v Panoniji, ali v okrilju ljubljanskega tipa kulture žarnih grobišč, je praktično danes še nerešljivo; le zaradi boljše povezave ljubljanskih vozlastih fibul s horizontom enozankastih fibul in zaradi naše nove interpretacije nastanka železnega horizonta, se danes bolj nagiblje mo k temu, da moramo videti prednost nastanka vozlastih fibul obeh omenjenih vrst v osrednji Sloveniji (ljubljski tip kulture žarnih grobišč).

V osmem stoletju pa ugotavljamo na slovenskem prostoru poleg kulturnega premika, ki smo ga orisali, še močno povečanje naselitve. To povečanje je danes ugotovljivo predvsem v drugi polovici 8. stol. (Lj. II b) in je vezano na nov tip višinskega, utrjenega naselja, ki se sedaj pojavi vsepovsod. Najbolj jasno v dolenskem prostoru, kjer je z raziskovanjem v Stični tudi najbolj raziskano. Rezultat je presenetljiv. Utrjeno naselje v Stični je nastalo iz enotnega koncepta v vsej velikosti v drugi polovici 8. stol. (Lj. II b), kar dobro dokazuje skodela tipa Hostomice v glini, ki jo pogosto dobimo v najstarejšem sloju.¹⁰⁴ Rezultate Stične smemo prenesti tudi na druga dolenska gradišča in videti v njih dokaz intenzivnega naseljevanja, ki se začne v času, kot nam ga kaže Stična. Za druge slovenske prostore nam naselbinska raziskovanja sicer manj trdno omogočajo tako trditve, jo pa že na podlagi pričevanja nekropol pod gradišči smemo suponirati: tako na Štajerskem (skupina Klein-Klein-Martijanec) na podlagi Pošte in Burgstallkogla,¹⁰⁵ na Koroškem (grobišče v Bregu),¹⁰⁶ v zahodni Sloveniji (npr. Šmihel).¹⁰⁷ Prebivalstvo, ki je ta naselja

¹⁰⁰ Starè, *Ljubljana*, tab. 55, 2.

¹⁰¹ Glej J. Alexander, *AJA* 69 (1965) 7 ss.: tipi Ic, Id in Iib s karto razprostranjenosti in seznamom najdišč, ki bi ga lahko še dopolnili. Tudi nekatere razmejitev (npr. med tipom Ic in Id) pri Alexandru niso najboljše izpeljane in kvarijo pravilno sliko.

¹⁰² Gabrovec, *Godišnjak* 8 (1970) 5 ss. Tip 5a in 5b. Karta VIII.

¹⁰³ Gabrovec, o. c., Tip 2 c, karta V. Sedaj je potrebno pridati še vozlasto

železno fibulo iz Pošte, S. Pahič, *ČZN* N. V. 10 (1974) 4 ss.

¹⁰⁴ Gabrovec-Frey-Foltiny, *AV* 20 (1969) 177 ss, sl. 3, 9 (= *Germania* 48 [1970] 12 ss, Abb. 4. 9).

¹⁰⁵ S. Pahič, *ČZN* N. V. 4 (1968) 9 ss. Isti, Sprehod na Poštelo, *Planine ob meji* (1973) 110 ss. Isti *ČZN* N. V. 10 (1974) 4 ss.

¹⁰⁶ J. Viertler, *Carinthia I* 160 (1970) 300 ss.

¹⁰⁷ M. Hoernes *MAG* 18 (1888) 217 ss. A. Müllner, *Argo* 1 (1892) 25 ss. Taf. 3, 1;

tako velikopotezno postavilo, je svoje mrtve skoraj redno sežigalo in pokopavalo v planih nekropolah,¹⁰⁸ le v redkih primerih že pod gomilami (npr. Podzemelj,¹⁰⁹ Klein-Klein),¹¹⁰ prav tako redek je bil v tem zgodnejšem času skeletni pokop.¹¹¹

Odkod je prišlo novo prebivalstvo, ki je tako na enkrat začelo ne samo intenzivno posedati danes slovenski prostor, ampak je, kot vidimo na primeru Stične, tudi velikopotezno zamislilo in izpeljalo tako mogočen utrdbeni sistem, ki nedvomno zahteva že znatnih organizacijskih in tehničnih sposobnosti, ni možno zanesljivo odgovoriti. Predvsem je skoraj izključen prostor, na katerega smo novosti materialne kulture tega časa predvsem navezovali: prebivalstvo na obeh straneh Jadrana, na zahodnem Balkanu je v tem času svoje mrtve predvsem pokopavalo in ne sežigalo. Misliti bi smeli na panonsko prebivalstvo, ki se je pred trakokimerijskim pritiskom umikalo v jugovzhodne Alpe skupaj z obrtniki, ki prihajajo v jugovzhodne Alpe zaradi železne rude in njenega pridobivanja in predelovanja. In končno seveda tudi na hitro pomnožitev domačega prebivalstva, ki mu je pridobivanje in predelovanje železa v tem času ustvarilo ugodne pogoje za življenje in za kulturni razcvet. Tako bi imeli opravka z različnimi etničnimi premiki in različnimi kulturnimi uveljavitvami, ugotovitev, ki ni tako redka v zgodovini in prazgodovini, in ki naj bi imeli svojo ekonomsko utemeljitev v bogastvu železne rude jugovzhodnega alpskega in predalpskega prostora, v novem spoznanju pridobivanja in predelovanja železa. Grede ti naši zaključki predaleč? Gotovo se v mnogočem še odtegujejo kontroli naše arheološke metode, vendar so utemeljeni dovolj, da jih postavimo.

Prav tako za sedaj ne moremo razložiti vzroke za utrjena višinska naselja, ki imajo v Sloveniji komaj svojega predhodnika. Naselje v Stični je novo dejanje brez naslonitve na staro tradicijo, v nasprotju npr. z bosanskimi višinskimi naselbinami.¹¹² Prav tako je težko reči, koliko so višinske naselbine pospeševali klimatski pogoji, v tem času imamo namreč preobrat tople sub-borealne klime v vlažno atlantsko.¹¹³

Tudi za sporadičen nastop gomile v tem času ne moremo navesti izhodišča. Predvsem je še vprašanje, koliko so najstarejše gomile, kot jih poznamo

4, 1. W. Schmid, *Jahreshefte d. ö. Inst.* 21-22 (1922—24) 241 ss. Za druga gradišča Notranjske, A. Müllner, *MZK NF.* 6 (1980) XXI ss.

¹⁰⁸ Najstarejši grobovi okoli gradišča so običajno še žgani, plani. To velja tudi za Dolenjsko, čeprav problem v podrobnostih še ni raziskan.

¹⁰⁹ Grob z antenskim mečem je iz gomile. K. Deschmann, *Führer* (1888) 71. Cfr. tudi istočasne skromnejše grobove: F. Barth, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel* (Slovenien) (1969) 13 ss. Zdi se, da nastopijo gomile najprej na vzhodnem obrobju Dolenjske (poleg Podzemlja še Šmarjeta).

¹¹⁰ W. Schmid, *PZ* 24 (1933) 222 s. Müller-Karpe, *Festschrift Egger* 1 (1952) 104 ss.

¹¹¹ V osrednji Sloveniji je v tem času še praktično nepoznan, pač ga pa dobimo na Križni gori, kjer je približno 1/3 grobov skeletnih. M. Urleb, *Križna gora pri Ložu*. (Kat in monograf. 11 (1974) 14 ss.

¹¹² B. Čović, *Glasnik Sarajevo* 20 (1965) 27 ss.

¹¹³ To je domneval že W. Schmid kot vzrok za konec podravskih najdišč. *Joanneum* 2 (1940) 1 ss. *Zeitschr. hist. Ver. St.* 36 (1943) 138. Cfr. še: S. Pahič, *ČZN NV.* 4 (1968) 28. Splošno za klimatski preobrat v 8. stoletju: Smolla: *Festschrift Peter Goesler* (1954) 168 ss.

iz Podzemlja, istega tipa kot poznejši klasični tip dolenjske gomile, poznane sedaj iz Stične in Novega mesta,¹¹⁴ ki nastopi po vsem videzu šele v sedmem stoletju. Za poznejši nastop te vrste gomile je lep primer grob 82 z Brezja pri Trebelnem, najstarejši grob s tega področja je še žgan in plan;¹¹⁵ podobno tudi grobova 100 in 101 iz gomile v Stični,¹¹⁶ ki ju je prav tako imeti za plana žgana grobova, saj sta šele v poznejšem razširjenju gomile prišla pod njo.

Kljub nekaterim razlikam, ki smo jih ugotovili v kulturni podobi osmega stoletja v Sloveniji in ki so razumljive, pa je potrebno še enkrat poudariti razmeroma močno enotnost slovenskega prostora v tem času, ki ga obvladujeta predvsem ljubljanski in zahodnoslovenski tip kulture žarnih grobišč, ob katerem tudi ruška skupina ni daleč, vendar je v zamiranju. Ta enotnost se kaže v nastajajoči novi kulturni podobi, v katero sodi predvsem tako imenovani železni horizont, v porastu naselbin, ki so dosledno utrjene in višinske, in v žganem pokopu.

Ta enotnost jugovzhodnega prostora pa se še enkrat razbije. Dolenjsko doseže kmalu po l. 700 nov preokret, ki je vezan na družinsko-rodovne gomile s skeletnim pokopom, v materialni kulturi pa pride najboljše do veljave v dvozankasti fibuli glasinške sheme.¹¹⁷ Ta novost je sedaj strogo omejena na Dolenjsko. Na jugovzhodu je njena meja današnja slovensko-hrvaška meja (Malence, Libna), na severu Ljubljana in reka Sava oz. Trojane. Klasični primer te omejitve je Ljubljana. Žarno grobišče na dvorišču SAZU živi dalje, vendar ne prevzame niti gomil, niti skeletnega pokopa. Isto velja tudi za Gorenjsko. Ljubljana in Gorenjska predstavljata čisto nadaljevanje ljubljanskega žarnogrobišnega tipa.¹¹⁸ Pojav rodovno-družinske gomile s skeletnim pokopom smemo dokaj verjetno povezati z Glasincem in njegovim kulturnim in etničnim območjem. Veliko število fibul glasinškega tipa v Malencah in na Libni (v nasprotju z njihovo popolno odsotnostjo na japodskem prostoru)¹¹⁹ nam celo nakazuje pot, po kateri so ti pojavi prišli: prek Donje doline po dolini Save. S tem novim sunkom, ki smo ga lahko tako precizno omejili na Dolenjsko, je zaključena grupacija halštatske kulture v jugovzhodnem alpskem prostoru. Skupine, na katero smo jo lahko razdelili, dolenjska, svetolucijska, notranjska, koroška in štajerska (Klein-Klein - Martijanec) žive sedaj samostojno naprej. Dolenjska doseže svoj vrh in največjo originalnost, saj nam je neke sinonim za jugovzhodno halštatsko kulturo. Svetolucijska podlega vplivom estenske kulture, v notranjski pa so močni vplivi japodskega in istrskega prostora in njunih kultur. Kulturni koine osmega stoletja vse bolj razpada v razmeroma samostojne skupine z lastno podobo. Zaradi tega je v poznejšem razvoju, v klasičnih stoletjih halštatske kulture, med posameznimi skupinami razmeroma močna razlika.

¹¹⁴ T. Knez, *Novo mesto v davnini* (1972) 52 ss.

¹¹⁵ K. Kromer, *Brezje* (1959) 19, T. 14.

¹¹⁶ Gabrovec, AV 20 (1969) 181, sl. 2. *Godišnjak* 8 (1970) 34.

¹¹⁷ Gabrovec, *Godišnjak* 8 (1970) 32 s., karta 11. 42.

¹¹⁸ Gabrovec, *900 let Kranja* (1960) 14 s. *Kamniški zbornik* 10 (1965) 109.

¹¹⁹ Iz Slovenije poznam naslednje število dvozankastih ločnih fibul glasinške variante (upoštevane so slovenske, dunajske in graške zbirke): Libna — 21 kosov, Malence — 7 kosov, Smarjeta — 4 kosi, Brezje — 1 kos, Stična — 3 kosi, Magdalenska gora — 1 kos.

Je v jedru teh razlik tudi različni etnični sestav? Samo po sebi to ne bi bilo nujno. Omenjene kulturne skupine so nedvomno pogojene že geografsko, tudi danes se na omenjenih geografskih prostorih čutijo različni kulturni vplivi in vendar jih obvladuje isti etnos. Tudi osnova, iz katere so v osmem stoletju omenjene skupine nastale, je bila, kot smo videli, dosti enotna in vezana na jugovzhodni alpski prostor. Novosti, ki so po l. 700 dosegle Dolenjsko, so bile vsekakor velike, vendar se očitno plodno in brez trenj združijo z bazo, na katero so naleteli in ki ni bila šibka, kot smo videli na primeru Stične. Če smo kljub temu dolenjski halštatski skupini želeli dati ilirsko etnično komponento,¹²⁰ je naša celotna analiza pokazala, kaj s tem mislimo: mislimo na povezavo z Glasincem, njegovim načinom pokopa, delno tudi njegovo materialno kulturo, in ta povezava se nam zdi toliko močna, predvsem v grobnem ritualu, da lahko suponiramo, da je prevladal tudi glasinaški etnični element. Kolikor je Glasinac ilirski — za tako trditev imamo seveda upravičenost — smemo pač trditi, da je prevladal ilirski element.

Drugače pa je z drugimi skupinami jugovzhodne alpske halštatske kulture. Skupno, razmeroma enotno jedro osmega stoletja, ki smo ga večkrat omenjali, se v drugih skupinah ne spremeni tako močno. Kulturni vplivi, ki pozneje naraščajo, v notranjski skupini japonski, v svetolucijski estenski, v teh dveh skupinah niso bili tako močni, da bi spremenili osnovno strukturo. Predvsem ker so v obeh skupinah mnogo bolj omejeni na materialno kulturo, ne vključujejo pa tudi grobni ritual kot na Dolenjskem. Tako po naši analizi Notranjske ne bi mogli podrediti Japodom — to mnenje poudarjamo v zavestnem nasprotju z mnogimi drugimi raziskovalci, predvsem z W. Šmidom,¹²¹ ki je v Šmihelu, enem izmed najpomembnejših nahajališč tega prostora, celo želel videti glavno mesto Japodov, Metulum. Prav tako tudi svetolucijske ne Venetom in seveda ne ene ne druge Ilirom v tistem smislu, kot smo to mogli reči za Dolenjsko. V sedanji fazi nam ostajata enostavno anonimni.¹²² To velja seveda tudi za štajerski in koroški facies, od katerih oba najmočnejše nadaljuje ta tradicijo panonske kulture žarnih grobišč, koroški podleže poleg tega močnim vplivom Sv. Lucije in njenega kroga. Tako ostaja tudi pot za nadaljnja raziskovanja najbolj svobodna in odprta, pot, ki jo bo arheologija sama s svojo metodo le težko uspešno prehodila.

Na koncu se sedaj lahko še enkrat povrnemo k našemu izhodiščnemu problemu, začetku halštatske kulture v Sloveniji. Iz povedanega je razvidno, da sodi njena formacija v polno osmo stoletje in da so elementi tega formiranja jadransko-mediteranski vplivi, cepljeni predvsem na žarnogrobiščno bazo zahodnoslovenskega in ljubljanskega tipa, da ima sam trakokimerijski sunek neposredno skromnejši vpliv, večjega pa ima lahko posredno, kolikor je spro-

¹²⁰ Gabrovec, *Simpozijum o terit. i hronol. razgraničenju Ilira u praist. doba* (1964) 215 ss.

¹²¹ Pick-Schmid, *Jhb. ö. Inst.* 21-22, 1922-24, 277 ss. *BRGK* 15 (1925) 178 ss.

¹²² J. Šašel, *Ziva antika* 22 (1972) 135 ss. skuša v soško dolino postaviti Ambisontes. Ob njegovih izvajanjih ostaja vendarle še dvomno, koliko smemo Ambisontes suponirati v soški dolini že

v halštatskem obdobju in jih vezati na svetolucijsko skupino in ne šele v latenskem obdobju in jih vezati na idrijsko skupino, čeprav poznamo danes važnejša najdišča te skupine v dolini Idrijce. — Ozka arheološka povezava med svetolucijsko in estensko skupino seveda ne izključuje tudi večje medsebojne etnične povezave.

žil še druge premike, eventualno tudi etnične v jugovzhodno alpsko področje. Na novo smo poudarili jadranski kulturni koine orientiran proti Mediteranu, po tej poti je najverjetnejše prišlo poznavanje železa, ki so ga morda posredovali iskanci rude, lahko tudi trgovci in obrtniki in ki je ustvarilo ekonomsko osnovo novega razvoja. Iz vseh teh elementov se je rodila nova samostojna železodobna, »halštatska« kultura, ki je nastala pred samim najdiščem Hallstatt in ki z njim genetično tudi nima nobene zveze. Kolikor je v Hallstattu jugovzhodnoalpskih elementov (npr. skledaste čelade), so prišli v Hallstatt iz jugovzhodnoalpskega prostora in ne obratno. V tem smislu je poimenovanje »halštatske« kulture za naš prostor nelogično: halštatska kultura v samem Hallstattu je mnogo bolj heterogena in nesamostojna, sestavljena iz drugih elementov kot naša.¹²³ Pojem halštatske kulture je za naš prostor pogojen in s tem vsaj delno upravičen le iz zgodovine raziskav. S tem pa je seveda tudi pojem halštatskega obdobja le konvencionalni pojem, ki z genezo, ritmom srednjeevropskega halštatskega obdobja ni povsem povezan. Tudi v tem primeru ga lahko uporabljamo le kot zgodovinsko pogojen kliše, ki pa ima to dobro lastnost, da je z novejšimi deli, predvsem nemške šole, dobro definiran in hkrati omogoča danes še najboljše širše povezave. V domači kronologiji pa ga bo moralo zamenjati poimenovanje po značilnih najdiščih: za najstarejši del je danes najsmotnejše poimenovanje po Ljubljani. Zgodnejši začetek nove železodobne »halštatske« kulture pred eponimnim najdiščem Hallstatt je pogojen z našo bližjo in močnejšo povezavo z mediteranskim svetom, kot očitno iz istega vzroka upravičeno začnemo italško železno dobo že v devetem stoletju, prav tako tudi vzhodne jadranske kulture. In podobno začnemo zaradi bližjega kontakta z maloazijskim prostorom in seveda tudi močnejše domače, mikenske, tradicije železno dobo v Grčiji v 11./10. stoletju. Pomembno je, da na vseh teh prostorih začetek železnega obdobja sovпада tudi z začetkom novega kulturnega obdobja, tudi pri nas. Z začetkom novega kulturnega obdobja začnemo zasledovati tudi rast novih etničnih skupin, ki jih nato pogosto lahko zasledujemo v zgodovinski čas. Kako težka pa so vprašanja njihovega formiranja, nam kaže tudi naš jugovzhodni alpski prostor, katerega problematiko smo želeli v našem predavanju prikazati.

DODATEK

Kot dopolnilo naše kronološke analize Ljubljane prinašamo gradivo iz časa kulture žarnih grobišč (Lj. I-II) iz Mokronoga. Pod imenom Mokronog združujemo že od Dežmana naprej nekropole pri zaselkih Slepšek, Beli grič (prej Sv. Križ) in Ostrožnik, ki jih je izkopal J. Pečnik v letih 1884—1886 in 1888, delno še 1901 in 1902; največ leta 1885. Nekropole niso bile nikoli sistematično objavljene, najboljši pregled o njih dobimo pri M. Hoernesu, *WPZ* 2 (1915) 113 ss, najboljši opis najdišča in Pečnikovih izkopavanj pri Dežmanu, *Führer* (1888) 56 ss. Iz njega posnemamo, da je največja in najvažnejša nekropola ležala na kopastem slemenu Slepška, okoli ruševin kapele sv. Lov-

¹²³ O.-H. Frey, *Mitt. d. öst. Arbeitsgemeinschaft f. Ur- u. Frühgesch.* 22 (1971) 110 ss.

renca. Na pet oralov velikem prostoru so bile posamezne gomile, največ pa plani grobovi. Nekropola je obstajala iz posameznih grobnih skupin, med katerimi ni bilo grobov. Na sedlu proti cerkvi sv. Križa ni bilo grobov, takoj za omenjeno cerkvijo pa so se zopet pojavili v velikem številu. Za Sv. Križem so bili tudi latenski grobovi, ki so ležali v dveh ločenih skupinah. Bolj ali manj je bila povezana z nekropolami na Slepšku in Sv. Križu tudi nekropola nad Ostrožnikom. Pokopavali so na današnjem pašniku na vrhu vzpetine imenovane Gmajna oziroma Grič, ki se vzpenja južno od vasi. Proti vasi je nekropola omejena z večjim, na zahodu z manjšim kamnolomom. Na južni strani pa se hribček, na katerem je ležala nekropola, preko majhnega sedla vzpne v višji hrib, imenovan Vrh.¹²⁴ K nekropolam domnevajo naselbino na Križnem vrhu. W. Schmid je tu izkopal »halštatsko hišo« (Jutro 2. 9. 1935). Na tem mestu objavljamo iz Ostrožnika celotno gradivo, iz Slepška in Sv. Križa pa le starejše gradivo, ki je pomembno za vprašanja, ki smo jih obravnavali. Vse gradivo, ki ga objavljamo, hrani Narodni muzej v Ljubljani. V Naravoslovni muzej na Dunaju je prišlo iz mokronoškega področja le malo gradiva.

Ostrožnik (tab. 1—6, 12)

Gradivo je, kolikor smemo sklepati iz redkih notic, pripadalo planim, žganim grobovom. Grobne celote niso ohranjene. Iz primerjav, ki smo jih že dali, vidimo, da sega nekropola od 9. stol. (Lj. Ib, pri čemer tudi Lj. Ia ni popolnoma izključena) in da doseže ravno še polno halštatsko obdobje (Lj. III, Podzemelj 2 — tab. 6. 4—11). Fragment latenske fibule tab. 6, 12 je v materialu tujek (zamešan iz Sv. Križa?).

Gradivo je inventarizirano v Narodnem muzeju v Ljubljani pod inv. št. P 2651—2710, 10255—10290 in je tu objavljeno v celoti.

Beli grič [Sv. Križ], (tab. 6, 13—17)

Iz časa Lj. I-II hrani Narodni muzej v Ljubljani le nekaj fragmentov, ki pripadajo votli zapestnici C preseka (P 10657), iglama s stožčasto glavico (P 10693) in obsenčnim obročkom s prepletom (P 10697). Nekaj starohalštatskega gradiva, že mlajšega od tu objavljenega, hrani tudi Naturhistorisches Museum na Dunaju¹²⁵ in ga tu ne prinašamo. Večina preostalega gradiva inventariziranega pod tem imenom v Narodnem muzeju (P 1571—1582, 6889—6895 [iz mecklenburške zbirke], 10653—10698, 12300—12301) je že čisto halštatskega, latensko je inventarizirano pod najdiščno oznako Mokronog (sedaj objavljeno v AV 17 [1966] 176 ss, tab. 1—13).

Slepšek (tab. 7—10)

Daleč najmočnejši halštatski kompleks Mokronoga je inventariziran pod Slepškom, brez grobnih celot. Za starejši del gradiva smemo domnevati, da je pripadalo žganim, planim grobovom, podatkov nimamo. V naš izbor smo vklju-

¹²⁴ Opis današnjega stanja nekropole v Ostrožniku sem povzel po seminar-ski nalogi M. Blažona, *Mokronoška naj-*

dišča za časa kulture žarnih grobišč (1972) 5 (tipkopis).

¹²⁵ Cfr. Hoernes, WPZ 2 (1915) 114, op. 1.

čili vse gradivo, ki je kronološko vzporedno z Lj. II a in b, morda v nekaterih kosih še z Lj. I (npr. tab. 10, 3.7, morda še kak kos iz tab. 9, 1—7). V gradivo smo vključili vse igle, tudi že polnohalštatske, ker je prav njihov inventar nov, zanimivo je tudi številčno razmerje žarnogrobiščnih in že halštatskih igel. Nasprotno pa ne prinašamo vseh dvozankastih ločnih fibul, čeprav bi kak primerek še lahko sodil v Lj. II b. Inventar dvozankastih ločnih fibul je namreč že zadostno poznan, brez grobnih celot ne more prinesiti ničesar novega. Podobno velja tudi za keramiko, zato je izbor skromen.

Gradivo, ki ga hrani Narodni muzej v Ljubljani in je inventarizirano pod Slepškom (P 1511—1570, 1583—1644, 1656—1735, 1739—1743, 1743—1801, 1823—1920, 1926—2041, 6237—6254, 10597—10646, 13148), vsebuje celotni halštatski horizont do negovskega horizonta. Najstarejši del, ki ga prinašamo v celoti (tab. 7—10), obsega 58 kosov (inv. št. P 1528, 1544—1546, 1597, 1599—1601, 1658—1686, 1692—1695, 1698, 1709, 1794, 1831—1833, 1835, 1837—1838, 1873—1874, 1877—1878, 1882, 1891—1892, 1928—1930, 1975, 1982, 1992, 10604, 10620), to je približno eno desetino celotnega gradiva, ki ga hrani Narodni muzej v Ljubljani.

Golobinjek pri Šmarju [Šentjernej], (tab. 11)

Tu je leta 1898 izkopal I. Kušljan žarni grob, katerega grobno celoto je A. Müllner v inventarni knjigi označil (4555—4558 in einem Grabe). Objavljamo ga, ker je eden izmed redkih z ohranjeno grobno celoto na terenu, kjer jih moramo suponorati še mnogo. Ign. Kušljan ga v svojih zapiskih (I. Pirkovič, *Situla* 10 [1968] 107) napačno označuje kot »galski« grob in mu pridaja še nekaj gradiva, ki ga je to leto izkopal.

Inventar očitno žganega groba obsega (tab. 11):

- 1—2 dve sklenjeni zapestnici z graviranim ornamentom, P 4556 a-b.
- 3—4 dve votli nanožnici, P 4557 a-b.
5. obsenčni obroček s prepletom, P 4558.
6. tordirano bronasto ovratnico, P 4555.

Der Beginn der Hallstattzeit in Slowenien

Die ältere Eisenzeit in Slowenien wurde immer als ein Teil der Hallstattkultur betrachtet; sie hat deren Begriff wesentlich mitgeprägt. Die ersten Forscher haben den Grund für ihre Entstehung in den Einflüssen aus der mediterranen Welt gesehen. Durch verschiedene Art und Ausgangspunkte dieser Einflüsse wurde die Formierung der beiden Hauptgruppen, der ost- und der westalpinen mitbedingt. Der Beginn der Hallstattkultur wurde mit dem Beginn der Eisenzeit in Mitteleuropa gleichgesetzt.

Im Gegensatz zu diesen ersten Forschern hat Merhart die Urnenfelderkultur als Herd der Neubildungen hervorgehoben; die Urnenfelderwanderungen haben gleich stark den Raum der Hallstattkultur und Italien beeinflusst. Unter Merharts Einfluß ist die Urnenfelderkultur als selbständiger Zeit- und Kulturbegriff ent-

standen, dem gegenüber die Hallstattkultur aufs neue zu definieren und abzugrenzen war. Für die mitteleuropäische Hallstattkultur hat das Holste getan.² In den sogenannten thrako-kimmerischen Einfällen hat er eine historisch bedingte Grenze zwischen Urnenfelderkultur und Hallstattkultur gesehen. Chronologisch haben diese Gedanken ihre Ausarbeitung am besten in den großen Werken von Müller-Karpe³ und Kossack⁴ gefunden.

Der Beginn der Hallstattkultur ist trotzdem in allen Hallstattprovinzen nicht als gleichzeitig anzunehmen. Die Geschichte dieser Problematik ist ausführlich im slowenischen Text gegeben (Anm. 5—17).

Im südostalpinen Raum zeigt sich diese Problematik in der Abgrenzung der Dobova-Ruše Gruppe als der Hauptrepräsentantin der Urnenfelderkultur Sloweniens von der echten Hallstattkultur. Es ist dabei zu betonen, daß die Dobova-Ruše Gruppe auf die Save- und Drautäler beschränkt ist, während im westlichen und in Zentralslowenien ein anderer Typ in Erscheinung tritt. In Westslowenien ist er am besten durch die Nekropolen von Škocjan und in Zentralslowenien durch jene in Ljubljana charakterisiert. Die Dobova-Ruše Gruppe erlischt mit dem Ende der Urnenfelderkultur, während die Nekropolen vom westslowenischen und dem Ljubljana-Typ in der Hallstattzeit weiterleben. Das ist jetzt am besten in der Nekropole Ljubljana-SAZU zu beobachten, wo wir zum ersten Mal an einer Nekropole den Übergang verfolgen können.

Die chronologische Analyse der Nekropole von Ljubljana-SAZU (Anm. 18; im Folgenden sind alle aus Ljubljana zitierten Gräber in der Publikation von Starč [Gräber 1—64] und Puš [Gräber 71—259] zu finden), die durch die Horizontalstratigraphie gut untermauert ist, ergibt folgendes Bild: Im südöstlichen Teil der Nekropole, wo sich heute das Gebäude des Arch. Instituts befindet, beginnt der älteste Teil der Nekropole (Ljubljana I), der sich gegen Westen und Nordwesten ausbreitet. Der mittlere Leerraum zwischen dem südöstlichen und westlichen Teil der Nekropole ist durch die Bebauung im Mittelalter entstanden, die einen wichtigen Teil der Nekropole vernichtete. Auch dem Neubau des Institutsgebäudes ist ein Teil der älteren Nekropole zum Opfer gefallen.

Ljubljana I umfaßt ungefähr die Gräber, die F. Starč¹⁸ veröffentlichte. Sie enthalten das urnenfelderzeitliche Material der Ha B Stufe. Als typische Vertreter können die Gräber gelten, die in der Tabelle 1 angegeben sind. Die Männergräber sind durch die Nadeln charakterisiert, die dem Zwiebel- Vasen- und Nagelkopftyp angehören, nicht selten sind auch Roll- und Keulenkopfnadeln. Die Nadeln haben oft einen tordierten Hals, der Nageltyp einen Schaft in Quadratquerschnitt. Vergesellschaftet sind sie mit Rasiermessern bzw. Messern, mit Kreuzgürtelhaken, Bronzeringen mit aufgewickelter Draht; die Henkelkeramik ist vorwiegend auf diese Stufe beschränkt. Der Horizont der Frauengräber ist durch die Brillenfibeln mit Achterschleife und die Harfenfibeln beschrieben. Mit diesen Fibeln kommen auch tordierte Halsringe, etwas seltener glatte und solche aus rund gebogenem Bronzeblech, Armringe mit dreieckigem und mit Segmentquerschnitt vor. Nicht selten kommen dünne Bronzeringe mit angehängten Knochenperlen vor.

In Ljubljana I sind zwei Zeitstufen verborgen — wir können sie mit Lj. Ia und Ib bezeichnen, ohne daß wir sie sogleich genauer beschreiben wollen. Die ältere Phase ist durch die vernichteten Gräber im Osten und die Gräber 2 und 3 (Männergräber) sowie das Grab 1 (Frauengrab) gekennzeichnet. Kulturell ist diese älteste Phase durch enge Verbindung mit Dobova charakterisiert. Die Nadeln, die

Messer und Rasiermesser lassen die Zuweisung in die Stufe Ha B 1 im Sinne von Müller-Karpe zu. Die übrigen Gräber sind schon jünger, die Parallelisierung mit dem chronologischen System von Müller-Karpe deutet die Ha B 2 Stufe an.

Am Rande der Ausgrabungen von F. Starč kommt eine neue Reihe von Gräbern zum Vorschein: die Gräber 39, 40, 22, 38 und in diese Gruppe ist auch das Grab 174 einzureihen. Wie die Tabelle 1 zeigt, ist diese Gruppe noch eng mit der Stufe Lj I verbunden, doch weist sie schon das neue Material auf: Pilz- und Kegelpkopfnadeln, Urnen mit konischem oder zylindrischem, etwas geschweiftem Hals. Neu ist auch das bronzene Lappenbeil und das eiserne Messer (Grab 39). Die Gruppe ist nicht zahlreich, doch zeigt das Grab 174, daß sie wohl gerade in der zerstörten Mitte vorherrschend gewesen sein wird. Mit den Nadeln ist gut der Männergräberhorizont gekennzeichnet, der Frauenhorizont ist dagegen kaum bekannt: das Begleitmaterial zu den Gräbern 39 und 40 (Männer- und Frauengräber ?) ist noch durchaus an die Stufe I angelehnt. Die Stufe II a ist eine Übergangsstufe, mit den Gräbern 39 und 40 mehr an die ältere und mit den Gräbern 22 und 38 an die jüngere angelehnt. Dafür, daß wir mit den erwähnten Gräbern eine neue Stufe beginnen, sind eher die kulturhistorischen Argumente entscheidend.

In Ljubljana II b setzen sich die Neubildungen völlig durch. Das gilt ebenso für den Frauen- wie für den Männerhorizont. Der Frauenschmuck ist vorwiegend aus Eisen. Die eisernen Hals- und Armringe haben einen runden oder rhombischen Querschnitt. Auch das Inventar der Fibeln wechselt: auf einmal treten die zweischleifigen Bogenfibeln auf, die ebenfalls vorwiegend aus Eisen sind. Aus dem alten Fibelinventar ist die Brillenfibel zu nennen, doch ist sie jetzt kleiner und ohne Achterschleife. Neu ist auch die Fibel mit verbogenem, weidenförmigem Bügelblatt (Gr. 144, Taf. 12). In den Männergräbern lebt die Kegelpkopfnadel weiter, sie wird jedoch kleiner und weniger prägnant, neu ist die Kugelpkopfnadel mit dem gerillten Hals (z. B. Puš, Taf. 11, 8). Am Ende kommen die Mehrkopfnadeln ohne Faltenwehr vor, die ziemlich heterogen sind: ihre Herkunft ist aus Pilz-, Kegel- und Kugelpkopfnadeln abzuleiten. In der Keramik sind die Henkelurnen im Schwinden, die bauchförmigen mit hohem, etwas geschweiftem oder niedrigem trichterförmigem Hals herrschen vor. Eine solche mit Tupfenleiste am unteren Körperteil (z. B. Puš, Taf. 34, 3) ist besonders häufig und verbindet Lj. II b mit Podzemelj 1 (Grab mit Antennenschwert). Eine überregionale Leitform ist auch die Hostomice-Tasse in Ton (z. B. Gr. 144).

Am Rande der Ausgrabungen von Puš¹⁸ gesellt sich zum beschriebenen Horizont neues Material hinzu: im Frauenschmuck wird wieder die Bronze vorherrschend (geschlossene Armringe, solche aus Bronzeblech, zweischleifige Bogenfibeln, Halbmondfibeln, Vačerknutenfibeln, die eine Kombination der Eisen- und Bronze-technik darstellen). Der Horizont ist schon vollhalštattisch im mitteleuropäischen Sinn (Ha C 1); wir bezeichnen ihn als Ljubljana III a. Die späteren Ausgrabungen haben noch jünger Material gegeben, das für unsere Ausführungen nicht mehr in Betracht kommt.

Unsere Kombinationsgruppen zeigt die Tabelle 1. Sie sind gut auch horizontalstratigraphisch zu trennen, was aus Abb. 1—4 zu ersehen ist. Die horizontalstratigraphische Lage der Gruppen Ljubljana I, II a, II b und III a ist aus Abb. 5 ersichtlich. Das so aufgegliederte Ljubljana steht im slowenischen Raum nicht vereinzelt da. Das nächste Vergleichsmaterial kennen wir aus Zentralslowenien, d. h. aus Dolenjsko und Gorenjsko (Unter- und Oberkrain). Für Gorenjsko kann Bled an-

geführt werden,²² wogegen den Urnenfelderkomplex von Dolenjsko T. Knez vorgelegt hat,²²⁻²³ und wir können ihn jetzt noch durch das schon lange bekannte, doch noch nie systematisch veröffentlichte Mokronog ergänzen (Ostrožnik, Taf. 1—6, 12, Sv. Križ, jetzt Beli grič, Taf. 6, 12—17, Slepšek, Taf. 7—10). Wegen der Vergleichung mit Ljubljana bringen wir an dieser Stelle in Gänze Ostrožnik sowie jenen Teil von Sv. Križ und Slepšek, der chronologisch noch Ljubljana I und II a-b entspricht, wogegen das vollhallstattische Material nicht angeführt wird. Da in Mokronog die Grabeinheiten nicht erhalten sind, ist jetzt Ljubljana bei der zeitlichen Einordnung von Mokronog eine wirksame Hilfe.

Das älteste Mokronogmaterial kann man mit Ljubljana I vergleichen. Zwar ist dabei ihr ältester Teil nicht auszuschließen, doch dürfte der überwiegende Teil der älteren Stufe schon jünger sein (Lj. I b). Dies gilt sowohl für den Frauenschmuck (Brillenfibeln, die vorwiegend groß sind, Armringe mit C-Querschnitt, tordierte Halsringe, Ringe mit aufgewickelter Draht) als auch für das Männergräberinventar (Rasiermesser und Messer, Kreuzgürtelhaken). Der jüngere, zahlreichere Teil des Materials reicht jedoch bereits in Lj. II hinein. Besonders trifft dies für das Nadelinventar zu, das gut das Ljubljana-Inventar ergänzt (Nadeln mit kleinem profilierten Kopf: Taf. 4, 9—13, 15, einige könnten noch etwas älter sein, Pilzkopfnadeln, Taf. 7, 1—7, und Kegelpopfnadeln, Taf. 7, 8—14) vor allem in der II a Stufe, doch gilt dies auch für den Frauenschmuck, wovon besonders die einschleifigen Bogenfibeln wichtig sind, die andeuten, wie wir uns die Typen des Frauenhorizonts auch in der Ljubljana II a Stufe vorzustellen haben. Drei Fibeln mit bandförmigem Bogen (Taf. 1, 1—3) sind in den westbalkanischen Typ Golinjevo einzuordnen, wie ihn jetzt B. Čović definiert hat,²⁶ die vierte mit rundem Bogenquerschnitt und Ornament (Taf. 10, 1) ist mehr nordadriatisch orientiert²⁷ und findet in Mokronog ihre unmittelbare Fortsetzung in einem Doppelschleifen-Schema (Taf. 10, 2, 4), was gewiß kein Zufall sein wird.

Der Vergleich von Mokronog mit Ljubljana deutet jedenfalls auf die engste Verbindung hin, was uns berechtigt, von einer besonderen Urnenfeldergruppe des Typs Ljubljana zu sprechen. Daß systematische Forschungen sie noch erweitern werden, soll das Grab aus Golobinjek bei Šentjernej zeigen (Taf. 11), das gut in den Urnenfelderkomplex von Dolenjsko eingereiht werden kann. Was die Bela krajina anbelangt, sei noch einmal die gute Verbindung von Lj. II b mit Podzemelj 1 und von Ljubljana III a mit Podzemelj 2 hervorgehoben. Eben auf Grund der Ljubljana Stufen kann man jetzt auch die Stufen Podzemelj 1 und 2 besser voneinander unterscheiden.

Die Urnenfeldergruppe des Typs Ljubljana kann ebenso recht gut mit Westslowenien verglichen werden (der Karst im Hinterland von Triest, Innerkrain, das Sočagebiet), d. h. mit dem Gebiet der künftigen Hallstattgruppe von Innerkrain und Sv. Lucija (Mošt na Soči). Zu Ljubljana I finden sich gute Parallelen im Depot²⁸ und in der Nekropole²⁹ aus Škocjan. Bereits am Ende dieser Stufe setzt auch Tolmin ein,¹⁹ eine neuentdeckte Nekropole, die auch den Beginn der Sv. Lucija Gruppe schon in die Urnenfelderzeit im mitteleuropäischen Sinn stellt. Ebenso treten auch die ältesten Gräber auf der Križna gora¹⁹ und in Šmihel, den beiden Hauptnekropolen der innerkrainischen Fazies der südöstlichen Hallstattkultur, bereits zur Zeit von Ljubljana II auf.

Die eingehenden Vergleiche von Ljubljana I-II mit den benachbarten Kulturprovinzen im Westen (Adriagebiet, Bologna, Este) und mit der Dobova-Ruše

Gruppe, die wir im slowenischen Text durchgeführt haben (Anm. 25—75), haben folgende Resultate ergeben:

Außer der schon festgestellten Dobova - Ruše Gruppe, der Hauptrepräsentantin der Urnenfelderkultur im slowenischen Raum, haben wir in Slowenien noch den Ljubljana-Typ und einen eng damit verwandten westslowenischen Typ der Urnenfelderkultur festgestellt. Der erste Typ vereint die Nekropolen von Zentralslowenien (Dolenjsko: Mokronog, Novo mesto; Gorenjsko: Bled), der zweite wird vorwiegend durch Škocjan (Depot und Nekropole) und jetzt noch durch Tolmin repräsentiert. Im westlichen Slowenien formieren sich bereits beide Regionalgruppen, die für die Hallstattzeit charakteristisch sein werden: die innerkrainisch-karstische (Vertreter: Škocjan) und die von Sv. Lucija (Vertreter: Tolmin). Aus unserer Analyse war zu ersehen, daß der Ljubljana-Typ und der westslowenische Typ sowohl miteinander als auch mit der Dobova-Ruše Gruppe gut verbunden sind; im ältesten Zeitraum vor allem mit Dobova, Škocjan außerdem noch mit dem Adriagebiet und dem westlichen Balkan.

Im achten Jahrhundert beginnt sich dann das Kulturbild zu wandeln. Neubildungen erscheinen besonders im westslowenischen und im Ljubljana-Typ der Nekropolen, wogegen die Dobova - Ruše Gruppe diese Entwicklung in viel bescheidenerem Ausmaß, viel zögernder mitmacht.

Um was für Neubildungen handelt es sich? Wir haben sie im Frauen- und Männerinventar, doch auch in der Struktur der Grabbeigaben selbst festgestellt.

Im Frauenschmuck kommt es zu fast vollständigem Umschwung in der Verwendung der »pannonischen«, aus Draht hergestellten Fibeln, d.h. Brillen- und Harfenfibeln. In Ljubljana sind sie kennzeichnend für die erste Stufe, in der zweiten erscheinen sie aber nicht mehr. An ihre Stelle treten Bogenfibeln, zunächst einschleifige — diese kommen in Ljubljana zwar noch spärlich vor, da wir die Ljubljana II a Stufe eben wenig kennen — dagegen sind sie besser vertreten schon in Mokronog (Taf. 1, 1—3, 10, 1) und noch zahlreicher im westslowenischen Raum — Škocjan, Križna gora, Šmihel und jetzt vor allem Tolmin (Anm. 77). Ihr häufigeres Vorkommen im Westen ist natürlich kein Zufall, es steht ja mit beiden Adriaküsten und ihrem Hinterland im Zusammenhang. Die gleichen Verbindungen weist auch die Fibel mit blattförmigen Bogen auf (Taf. 12). Später tauchen zweischleifige Fibeln auf, eine Schöpfung des slowenischen Raumes (Anm. 78), die deshalb in diesem Gebiet auch die ältesten sind, sicher bereits in der Ljubljana II b Stufe anwesend. Vom älteren Fibelinventar bleibt nur noch die Brillenfibel übrig, doch jetzt ohne Achterschleife. Für die enge Verbindung zwischen Ljubljana und Tolmin, bzw. dem Raum der Sv. Lucija Gruppe ist es jetzt charakteristisch, daß dieser Fibeltyp vorherrschend in der Sv. Lucija Gruppe und in Oberkrain weiterlebt, also in der Region, die in der Hallstattperiode die nächste Fortsetzung der Urnenfelderkultur von Ljubljana darstellt.

Was die Armringe anbelangt, gestalten sowohl der Raum von Ljubljana als auch Westslowenien solche aus Bronzeblech, und zwar weist jede dieser Regionen ihre eigenen Varianten auf (für den Ljubljana-Typ s. besonders die in Mokronog erhaltenen Beispiele, Taf. 10, 5—6, 8—19; Ljubljana, Grab 178), am Ende setzen sich aber namentlich die eisernen durch. Ebenso treten in dieser Zeit auch eiserne Halsringe auf, die häufig wie die Fibeln einen rhombischen Querschnitt haben. Eiserner Ringschmuck ist schon in Ljubljana II b allgemein verbreitet, der Um-

schwung vollständig. Ähnlich wie die zweischleifigen Bogenfibeln ist auch der Eisenring schmuck eine Schöpfung des slowenischen Raumes.

In der Männertracht herrschen jetzt Pilzkopf- und vor allem Kegelkopfnadeln vor. Auf Grund von Ljubljana darf mit Berechtigung angenommen werden, daß auch das Erscheinen der Kegelkopfnadeln bereits in die erste Hälfte des achten Jahrhunderts zu setzen ist (Ljubljana II a). Gut bekannt sind sie sowohl im Raum von Ljubljana als auch in Westslowenien, dagegen nicht mehr in der Dobova - Ruše Gruppe. Für die Struktur der Männerbeigaben ist bedeutsam, daß in den Gräbern jetzt auch Waffen vorkommen, wenn auch spärlich: in Ljubljana im Grab 39 ein bronzenes Lappenbeil; noch charakteristischer ist die Škocjan-Nekropole mit zahlreichen Schwertern; zu den Gräbern mit Schwert müssen noch das Grab mit Antennenschwert aus Podzemelj und jenes aus Smarjeta mit einem noch älteren Typ des Antennenschwertes hinzugezählt werden (Anm. 79), das gewiß eine Grabbeigabe war. Ähnlich wie den Schwerttyp selbst setzen wir auch die Sitte der Waffenbeigaben mit den beiden Adriaküsten und deren Hinterland in Verbindung.

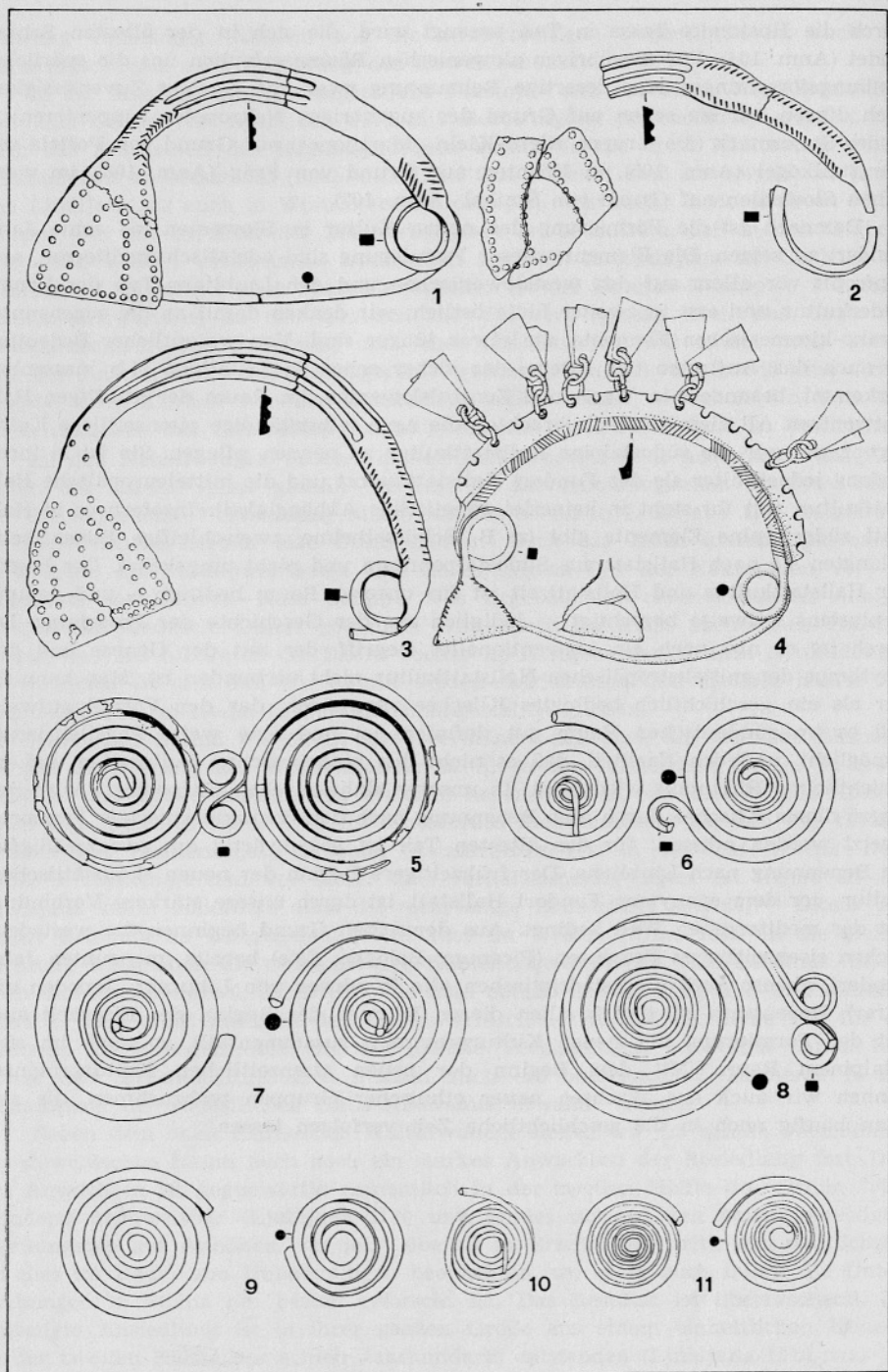
Zu den Neubildungen unseres achten Jahrhunderts muß namentlich das Auftreten des Eisens selbst gezählt werden. In der chronologischen Analyse haben wir die allgemeine Verwendung dieses Metalls schon in Ljubljana II b festgestellt, ihre sporadische bereits eine Stufe früher. Auch das Eisen kommt massenhaft vorwiegend im westslowenischen und im Ljubljana-Typ der Nekropolen vor, im Gegensatz zur Dobova - Ruše Gruppe. Das Ergebnis der chronologischen Analyse spricht sehr deutlich. Damit gewinnen wir jedoch natürlich auch einen Hinweis darauf, daß das Auftreten des Eisens ebenso im Komplex der übrigen Neubildungen zu verstehen ist und daß wir es mit beiden Adriaküsten und darüber hinaus mit dem mediterranen Raum in Zusammenhang stellen müssen.

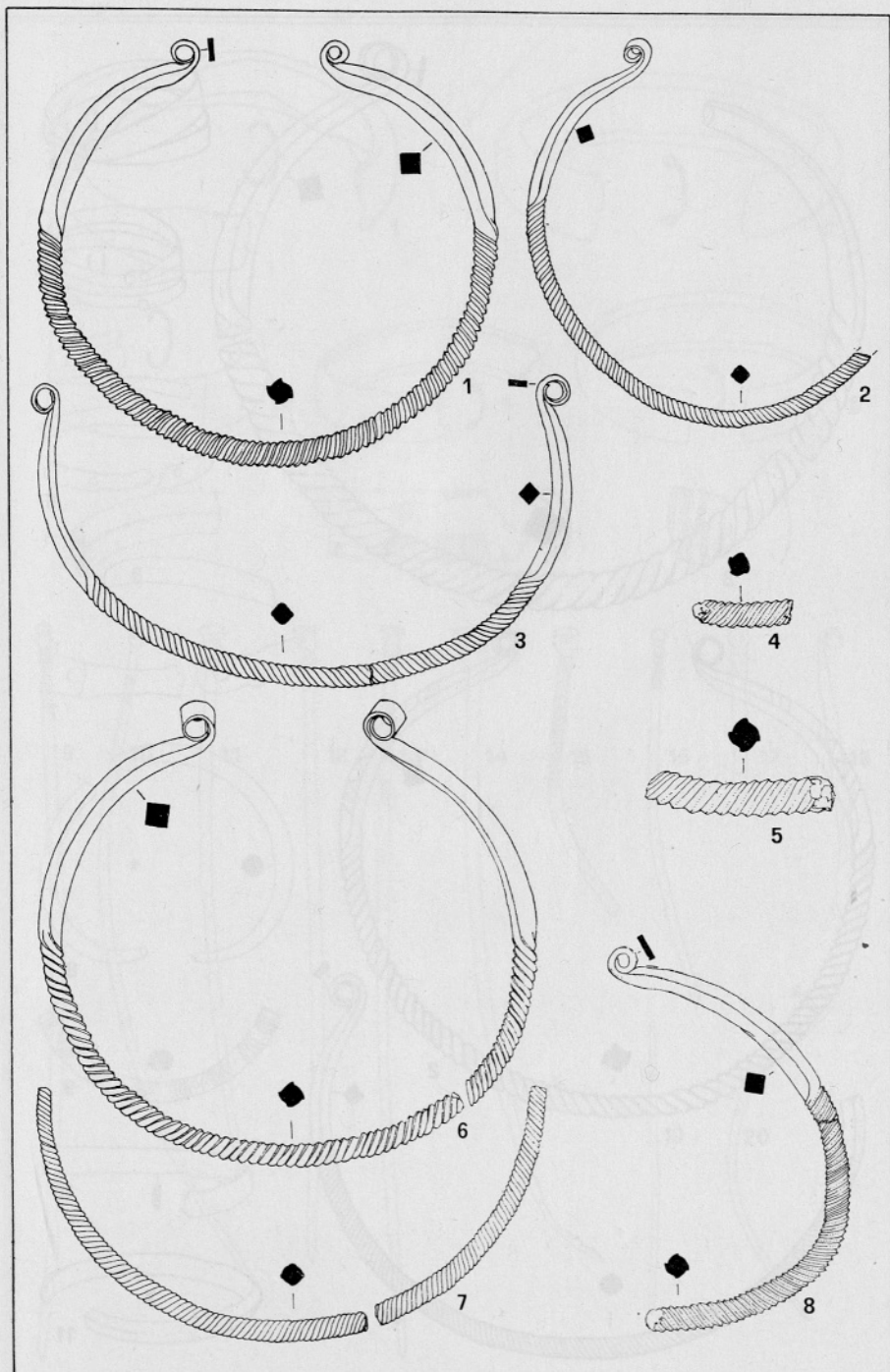
Allerdings wollen wir damit nicht verneinen, daß auch die östlichen Elemente bei der Formierung der Hallstattkultur in Slowenien mitgewirkt haben. In erster Linie ist das thrako-kimmerische Material hervorzuheben, wie dies bereits Kossack getan hat, wenn es auch eben für Unterkrain kennzeichnend ist, daß der thrako-kimmerische Formenschatz in seiner Standardform erst in der Stufe Stična - Novo mesto I vorkommt und vor dieser Zeit verhältnismäßig selten ist (Anm. 90—99). Ljubljana kennt außerdem auch die mehrteilige Brillenfibel (Gr. 64).¹⁰⁰ Dieser Typ findet sich nur im Donaugebiet, nicht aber im Westen (Anm. 101). In die gleiche Richtung weist auch die zweischleifige Knotenbogenfibel des Vače-Schemas (Eisenkern und Bronzemantel, Anm. 102), die man ebenso in Ljubljana und in Pannonien antrifft, doch nicht mehr in den westslowenischen Gruppen. Dasselbe gilt für die eisernen Knotenbogenfibeln, die auf gleiche Verbindungen hinweisen (Anm. 103). Unter den östlichen Einflüssen müssen auch die basarabischen Elemente in der Ornamentik der südöstlichen Hallstattkeramik erwähnt werden.

Neben dem oben umrissenen Kulturwandel stellen wir im achten Jahrhundert im slowenischen Raum auch noch ein starkes Anwachsen der Besiedlung fest. Dieses Anwachsen ist gegenwärtig namentlich in der zweiten Hälfte des achten Jahrhunderts nachweisbar (Ljubljana II b) und bindet sich an den neuen befestigten Siedlungstyp auf Anhöhen, der jetzt überall in Erscheinung tritt. Am deutlichsten ist dies im Raum von Unterkrain zu beobachten, wo es ja auch durch die Untersuchungen in Stična am besten erforscht ist. Das Resultat ist überraschend. Die befestigte Ansiedlung ist in ihrer ganzen Größe aus einem einheitlichen Konzept in der zweiten Hälfte des achten Jahrhunderts entstanden (Ljubljana II b), was gut

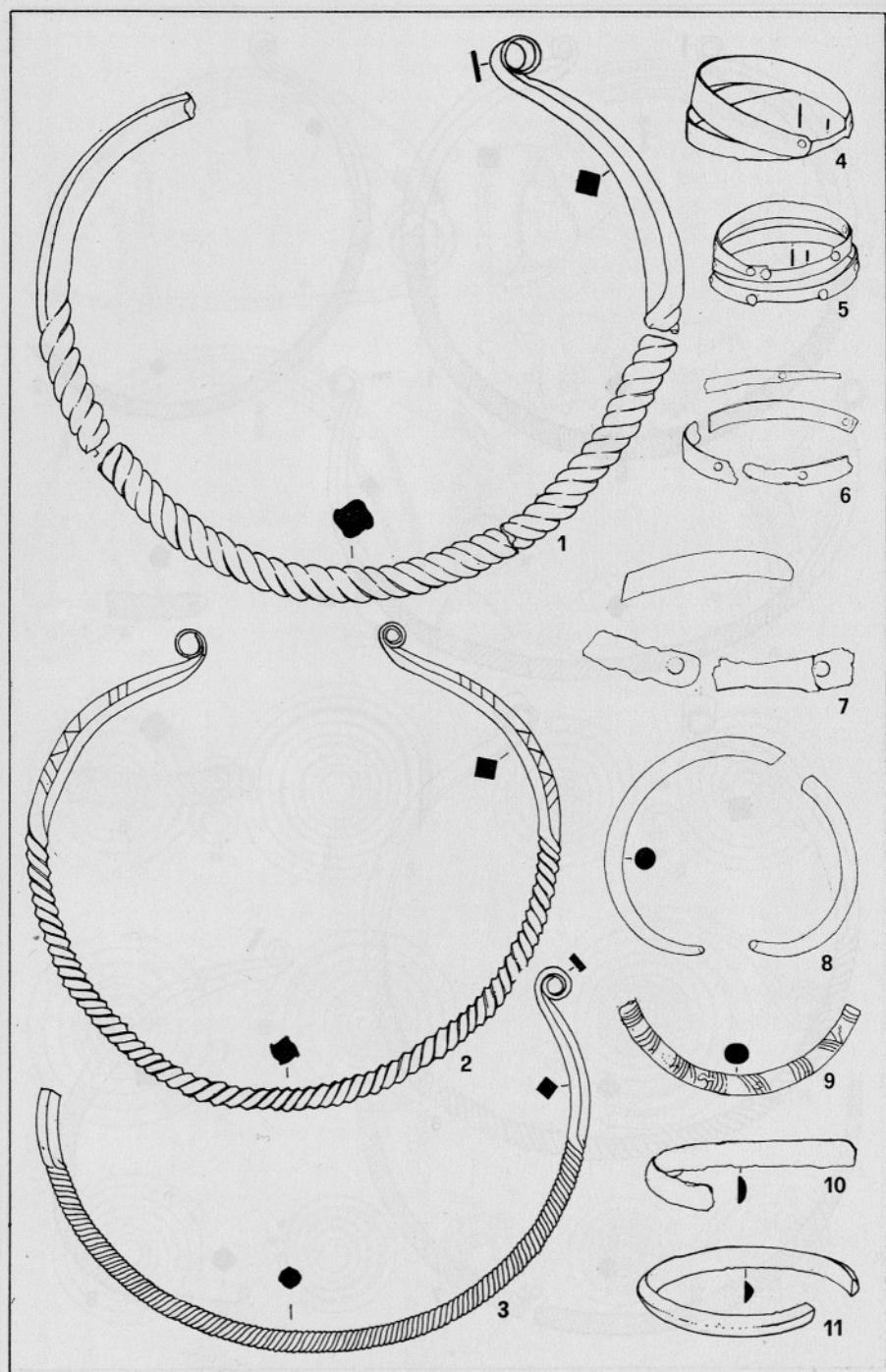
durch die Hostomice-Tasse in Ton bezeugt wird, die sich in der ältesten Schicht findet (Anm. 104). Für die übrigen slowenischen Räume erlauben uns die spärlichen Siedlungsforschungen eine derartige Behauptung zwar mit weniger Zuverlässigkeit, doch dürfen wir sie schon auf Grund der zugehörigen Nekropolen supponieren: so in der Steiermark (die Gruppe Klein-Klein - Martijanec) auf Grund von Poštela und Burgstallkogel (Anm. 105), in Kärnten auf Grund von Frög (Anm. 106), im westlichen Slowenien auf Grund von Šmihel (Anm. 107).

Demnach ist die Formierung der neuen Kultur in Slowenien ins achte Jahrhundert zu setzen. Die Elemente dieser Formierung sind adriatisch-mediterran, aufgepfropft vor allem auf den westslowenischen und den Ljubljana-Typ der Urnenfelderkultur und erst in zweiter Linie östlich; wir denken damit an die sogenannten thrako-kimmerischen Elemente, die etwas jünger sind. Von wesentlicher Bedeutung ist auch das Auftreten des Eisens, das sicher schon in Ljubljana II b massenhaft vorkommt, besonders in West- und Zentralslowenien, im Raum der künftigen Hallstattzentren. All diese Elemente brachten die neue selbstständige eisenzeitliche Kultur hervor, die wir die südostalpine Hallstattkultur zu nennen pflegen. Sie ist in ihrem Anfang jedoch älter als der Fundort Hallstatt selbst und die mitteleuropäische Hallstattkultur, mit ihr steht in keinerlei genetischer Abhängigkeit. Insofern es in Hallstatt südostalpine Elemente gibt (z. B. Schüsselhelme, zweischleifige Bogenfibeln), gelangten sie nach Hallstatt aus Südostalpenraum und nicht umgekehrt. Der Begriff der Hallstattkultur und Hallstattzeit ist für unseren Raum bedingt — und dadurch wenigstens teilweise berechtigt — lediglich aus der Geschichte der Forschung. Dadurch ist er nur noch ein konventioneller Begriff, der mit der Genese und dem Rhythmus der mitteleuropäischen Hallstattkultur nicht verbunden ist. Man kann ihn nur als ein geschichtlich bedingtes Klischee verwenden, das den Vorteil aufweist, daß es im süddeutschen Raum gut definiert ist und eine weite Parallelisierung ermöglicht, und den Nachteil, daß es nicht den einheimischen kulturellen und geschichtlichen Rhythmus wiedergibt. In unserer einheimischen Chronologie wird deswegen dieses Klischee durch eine Benennung nach den charakteristischen Fundorten ersetzt werden müssen: für den ältesten Teil ist gegenwärtig am zweckmäßigsten die Benennung nach Ljubljana. Der frühzeitigere Beginn der neuen »hallstädtischen« Kultur, vor dem eponymen Fundort Hallstatt, ist durch unsere stärkere Verbindung mit der mediterranen Welt bedingt. Aus demselben Grund beginnen die westadriatischen eisenzeitlichen Provinzen (Picenum, Bologna, Este) bereits im neunten Jahrhundert, ebenso auch die ostadriatischen (die Provinzen von Liburner, Japoden und Istrer). Bedeutsam ist, daß in allen diesen Räumen der Beginn der Eisenzeit auch mit der Formierung der neuen Kulturprovinzen zusammenfällt, so auch im südostalpinem Raum. Mit dem Beginn der neuen eisenzeitlichen Kulturprovinzen können wir auch das Wachsen neuer ethnischer Gruppen wahrnehmen, die sich dann häufig noch in die geschichtliche Zeit verfolgen lassen.

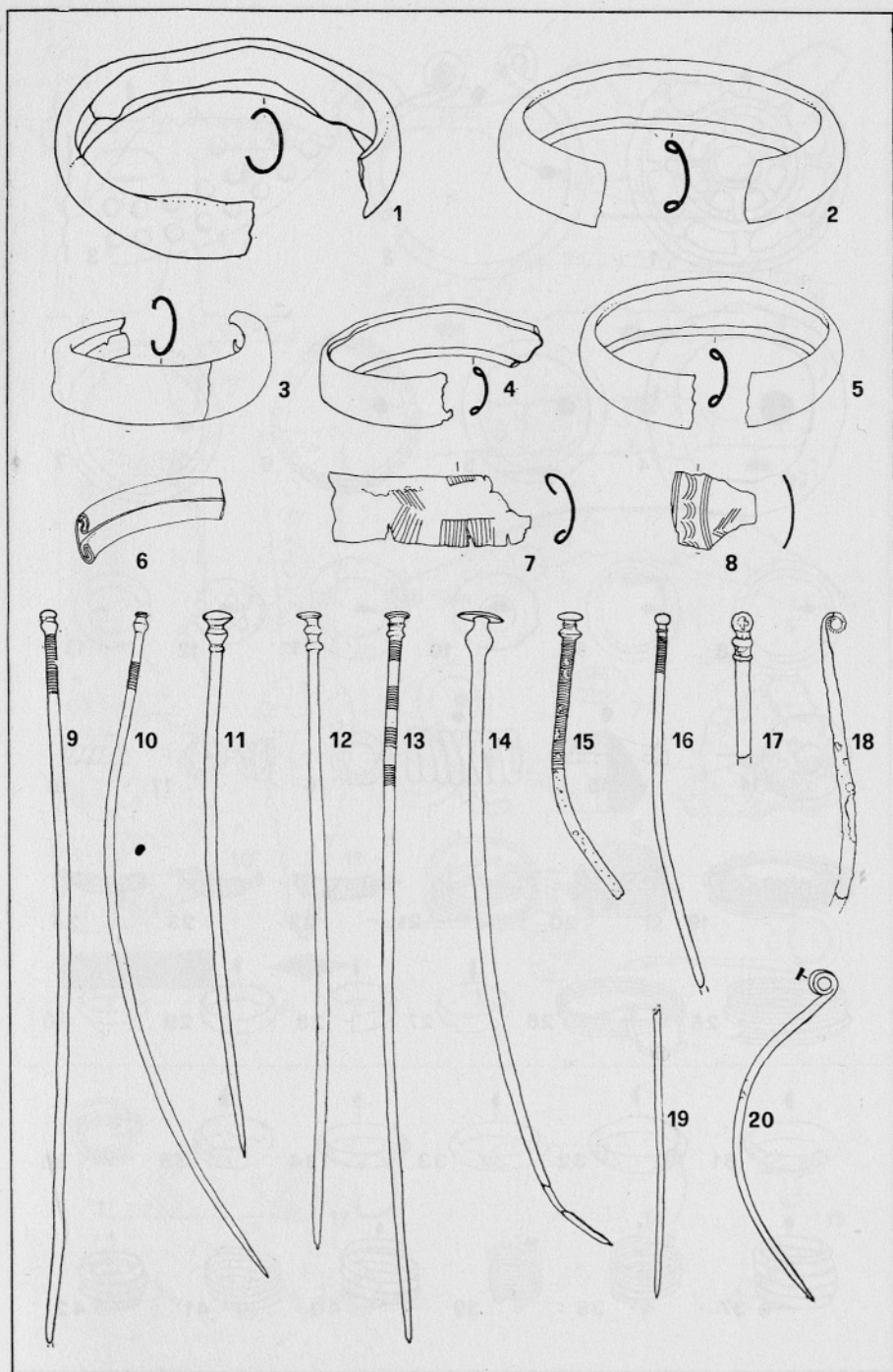

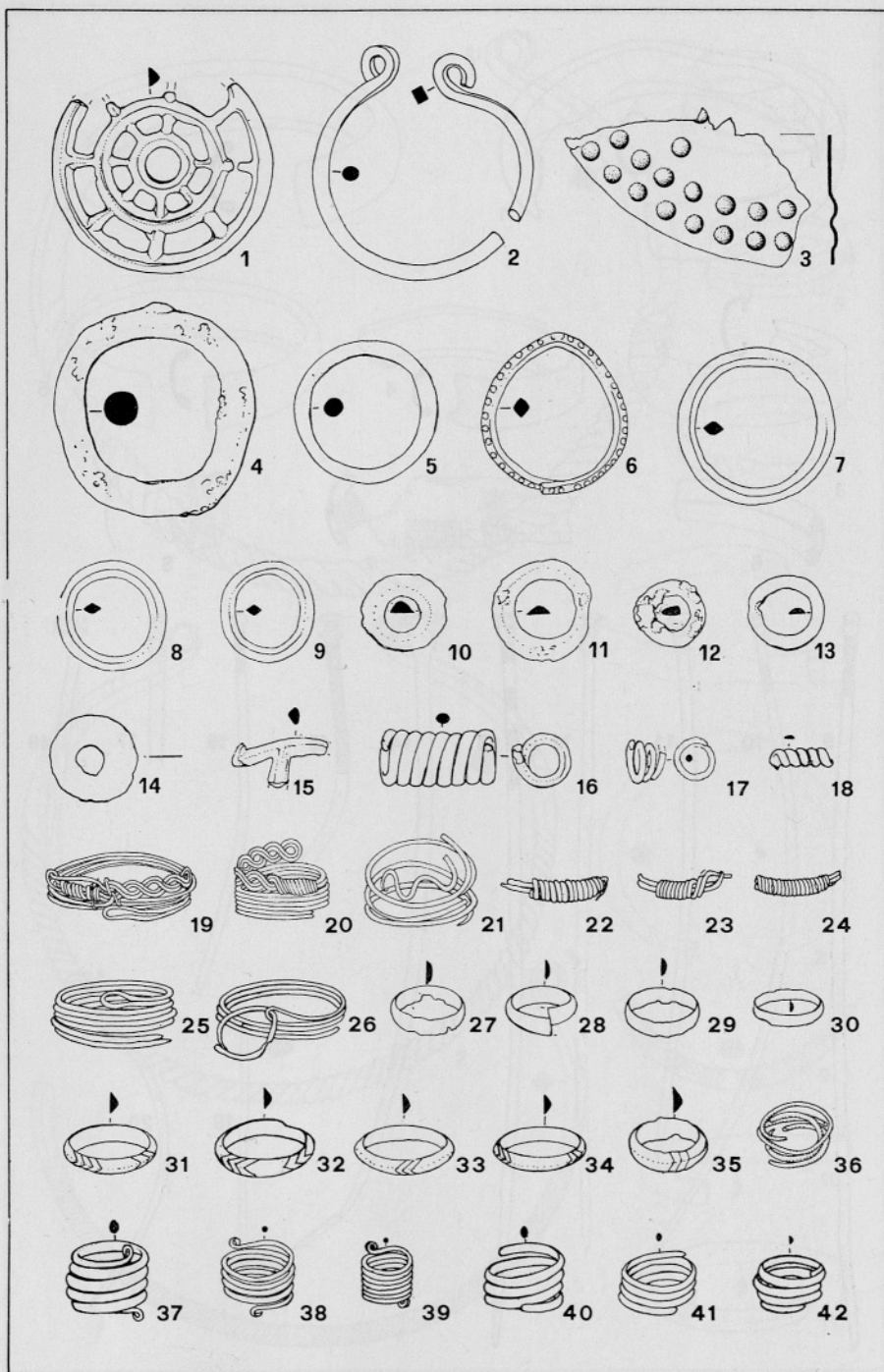
Ostrožnik pri Mokronogu $M = \frac{1}{2}$

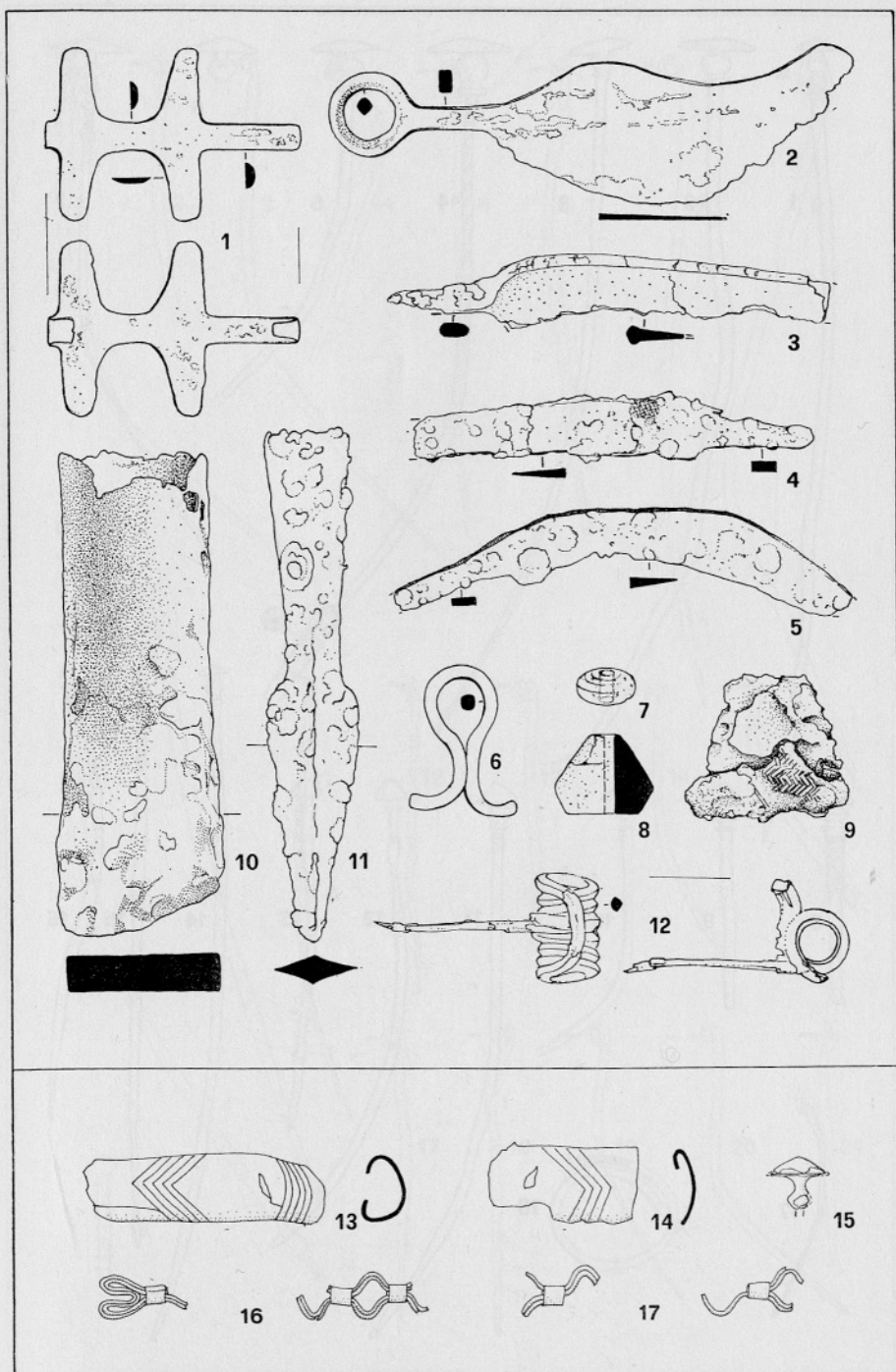

Ostrožnik pri Mokronogu M = ½

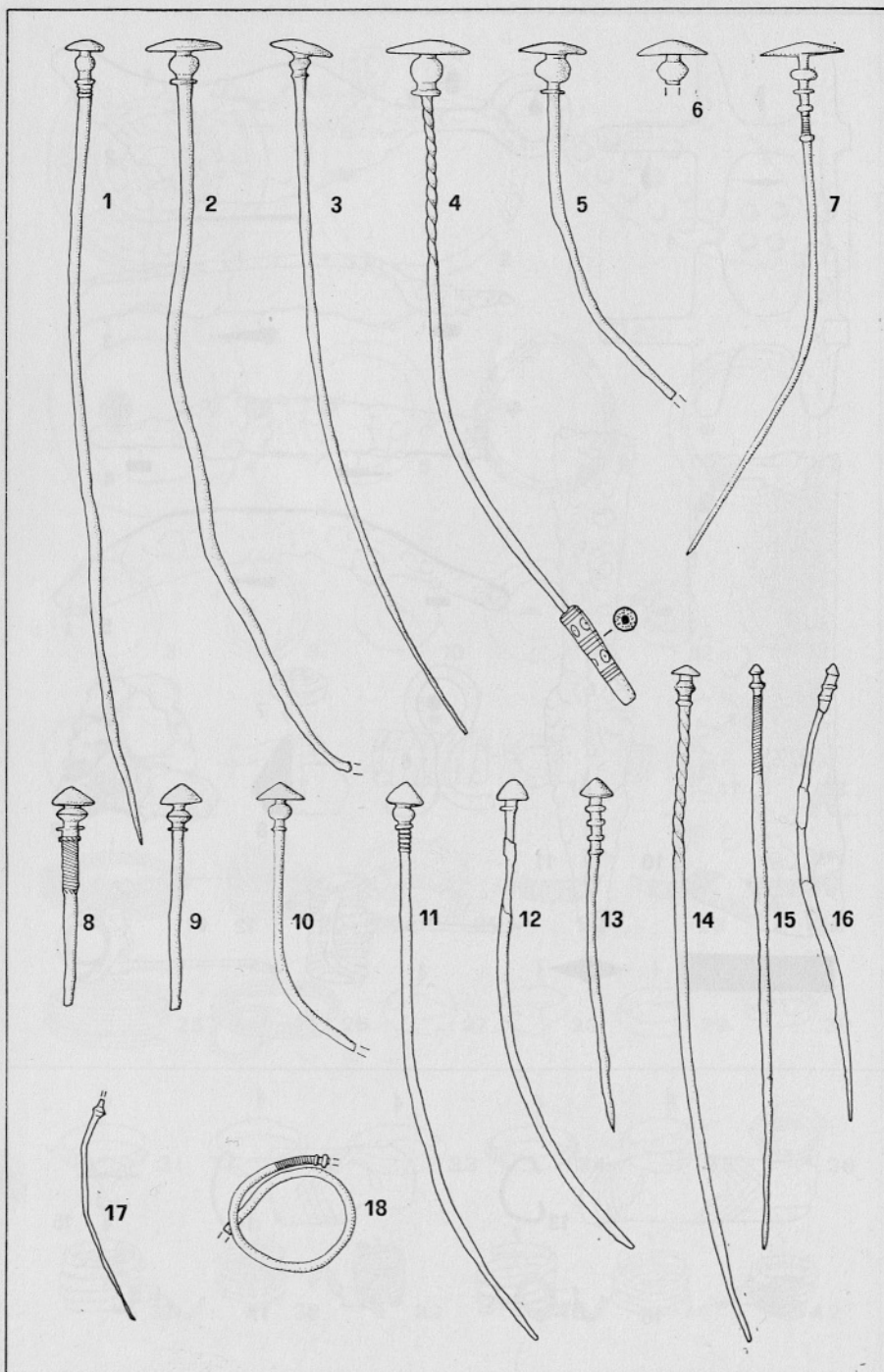

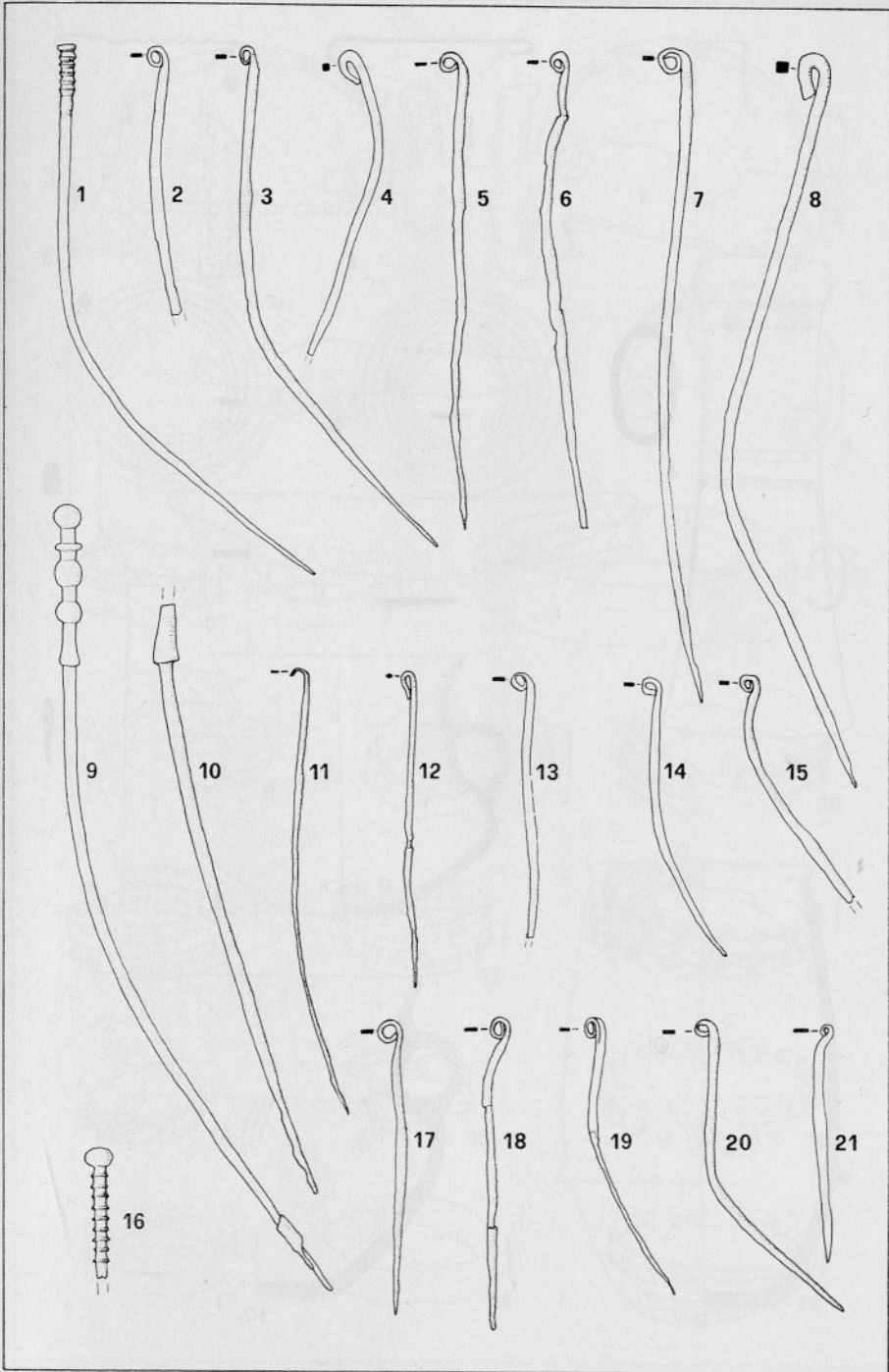
Ostrožnik pri Mokronogu M = ½

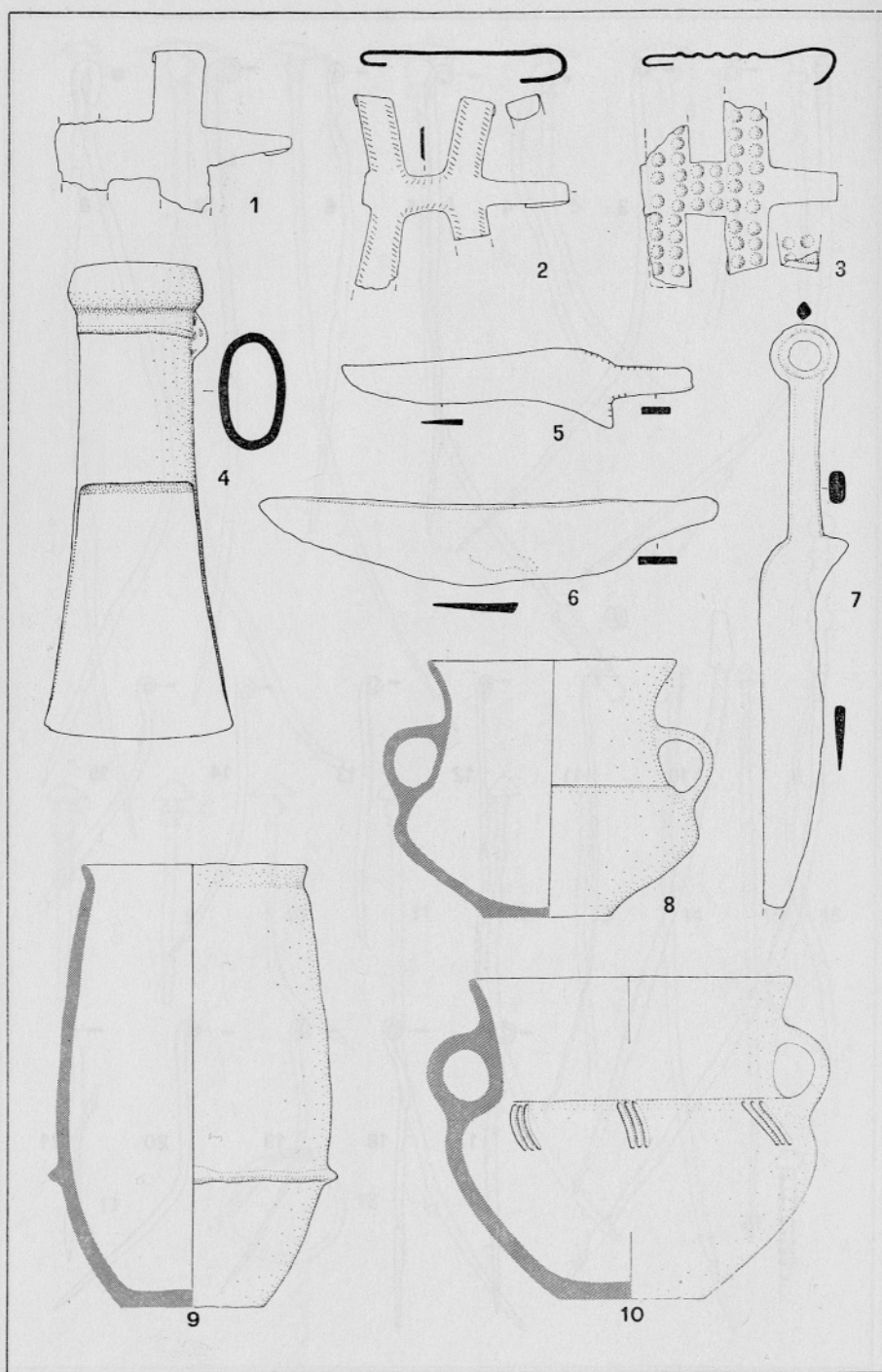

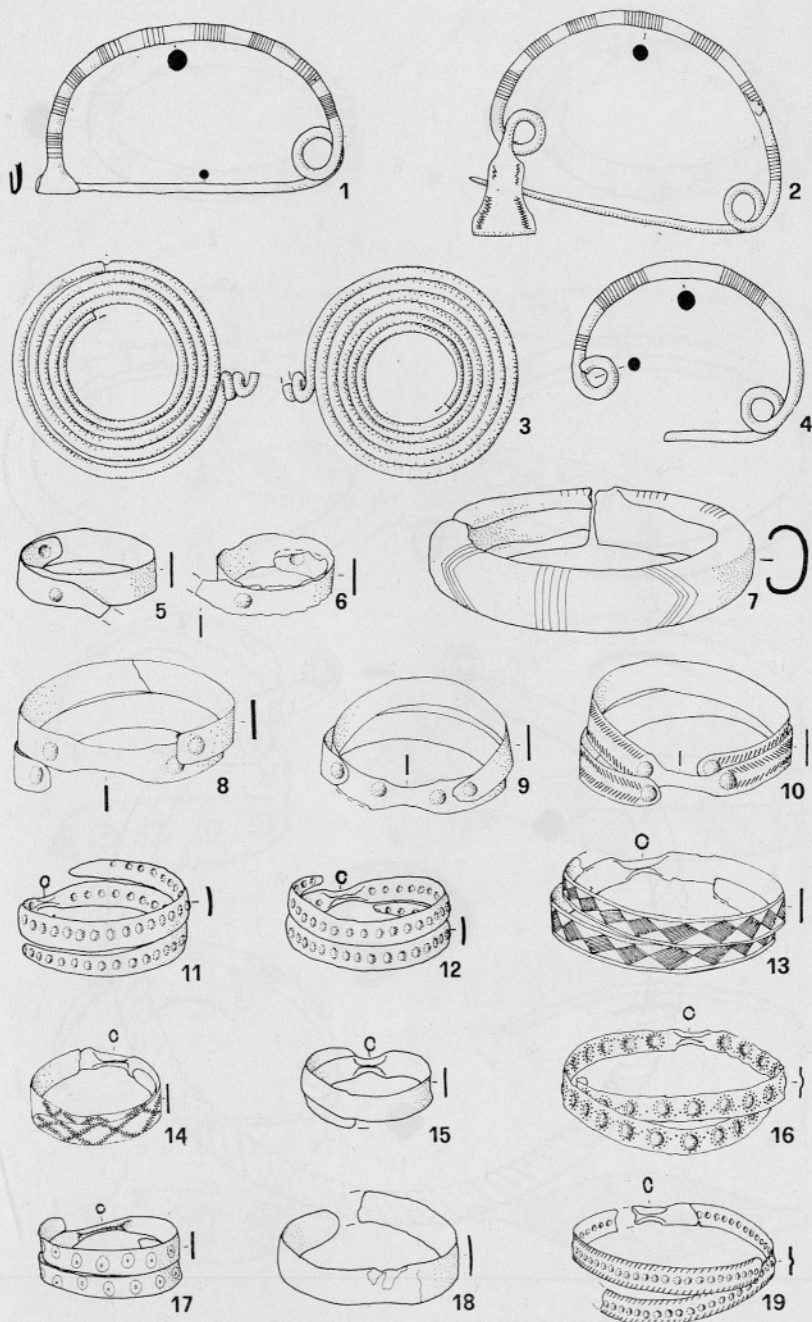
1—12 Ostrožnik pri Mokronogu, 13—17 Beli grič (Sv. Križ) pri Mokronogu. 1—3, 6, 4—5, 9—11 bron — Bronze, železo — Eisen, 7 steklo — Glaspaste, 8 keramika — Ton M = $\frac{1}{2}$

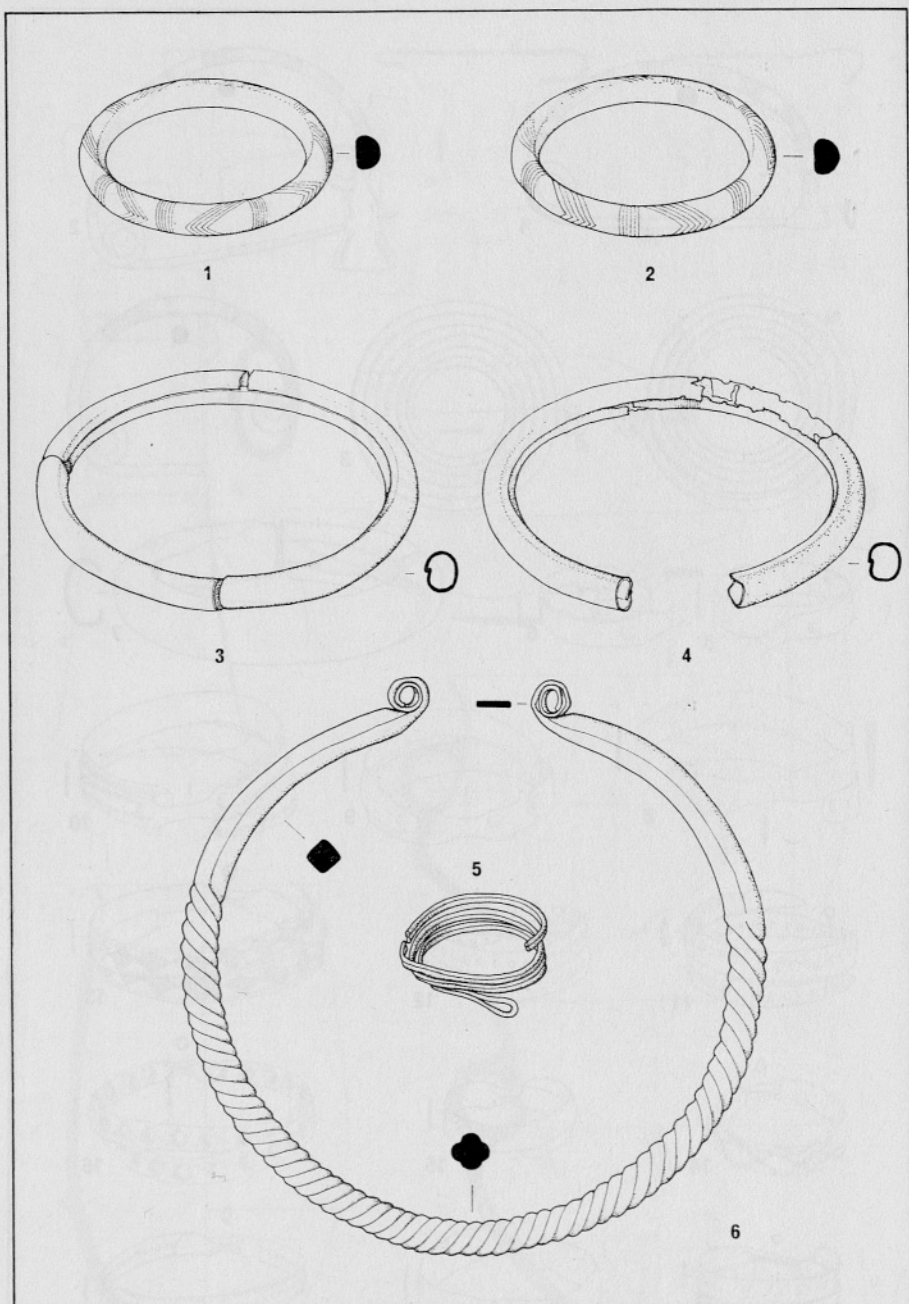

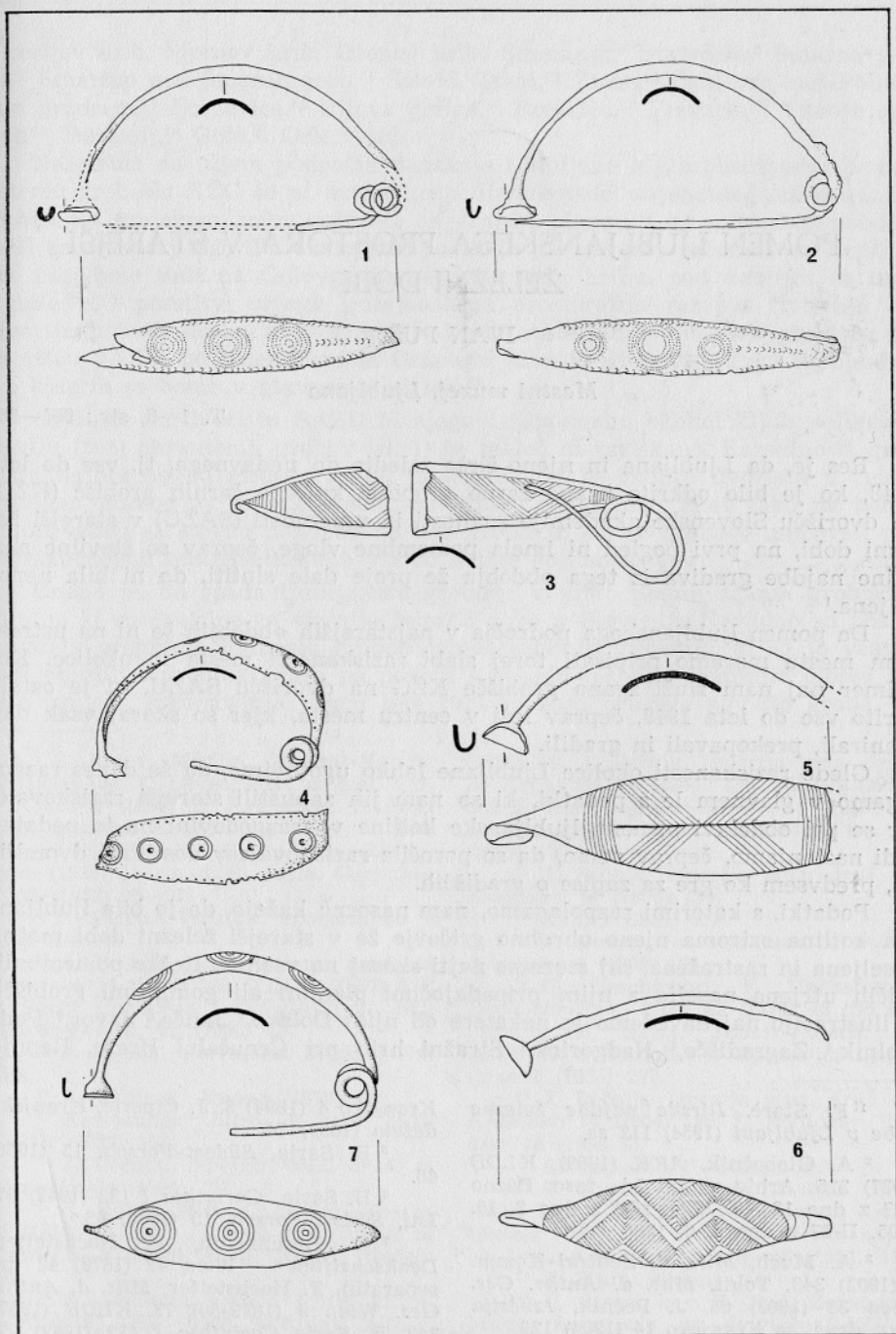

Slepšek pri Mokronogu M 1—7 = $\frac{1}{2}$, 8.10 = $\frac{1}{4}$, 9 = $\frac{1}{8}$

Golobinjek pri Šentjerneju $M = \frac{1}{2}$

1 Ljubljana, SAZU grob 144, 2 Novilara — Molaroni gr. 57, 3 Beram gr. 76,
 4 Este— Capodaglio gr. XLIV, 5 Este — S. Stefano gr. 38, 6 Wildon,
 7 Severna Dalmacija M = $\frac{1}{2}$